

АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ
ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
НА ПІВДЕННОМУ ЗАХОДІ УКРАЇНИ
У 1920–1923 рр.

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

Історичний нарис

СЕРГІЙ БОГАН

Для чого керівники та їх
ідеологічна прислуга з оскаженінням
доводять те, що не можна довести?
Для того, щоб розкрасти залишки
минулої потужності і багатства
країни. Але красти у людей розумних
важко. Тому їх треба задурювати.

Віктор Суворов (Різун)
Кузькіна мати.
Хроніка великого
десятиріччя

Сергій Боган

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я:

Антикомуністичний
повстанський рух
на Південному Заході України
у 1920–1923 рр.

Історичний нарис

**ЗЕЛЕНИЙ
ПЕС**

УДК 94(477-14):323.269.6]«1920/1923»

ББК 63.3(4Укр7)61

Б 73

*Книга видана за сприяння Народного депутата України
уповноваженого фракції Всеукраїнського об'єднання «Свобода»
у Одеській області Павла Кириленка*

Боган С. М.

Б 73

Повстанці Одещини і Придністров'я: Антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920–1923 рр. / Сергій Боган. – К. : Гамазин, 2013. – 176 с. : іл. (Серія «Нетабачна історія»)

ISBN 978-966-1515-91-7

Антибільшовицький рух на українських землях у 20-х роках ХХ століття – це досі позбавлена об'єктивізму сторінка української історії. Упродовж цілої епохи правдиву історію цього руху ретельно приховували архіви, замовчували не лише представники правлячого в СРСР режиму, історики, а й самі колишні повстанці. Комуністична влада та її репресивний апарат навчили українців міцно тримати язика за зубами. Саме тому такий масовий збройний рух в Україні залишив по собі таку обмежену (порівняно з іншими історичними подіями ХХ століття) мемуарну та історичну літературу.

Утім приходить час, коли таємне стає відомим і коли з'являється можливість пролити світло на давноминуле, але не забуте.

УДК 94(477-14):323.269.6]«1920/1923»

ББК 63.3(4Укр7)61

ISBN 978-966-1515-91-7

© Сергій Боган, 2013

© Гамазин (художнє оформлення,
оригінал-макет), 2013

ВСТУП

По-новому осмислюючи давноминулу драматичну історію українського народу, ми починаємо краще розуміти, оцінювати й аналізувати сучасні політичні, суспільні, соціально-економічні та етнічні процеси в нашій державі. Об'єктивне вивчення історичного періоду 1920–1923 рр. саме на часі з огляду на те надзвичайно складне суспільно-політичне становище, що переживає нині Україна. Дослідження організації та діяльності збройного опору народних мас за установленної ззовні й підтриманої місцевими комуністами ворожої диктатури і відсутності легітимної влади є особливо актуальним тепер, коли у суспільстві відчувається нестабільність, коли влада виявляється неспроможною будь-що вирішити, а тому втрачає довіру народу, коли корумпована, олігархічна верхівка грабує народ і державу набагато вигадливіше і цинічніше, ніж більшовицькі продзагони періоду «воєнного комунізму», коли правоохоронні органи і кримінальні структури стали знаряддям для придушення цивілізованої боротьби української громади за свої законні права та інтереси...

А сьогодні показує: на незалежність і територіальну цілісність України все ще продовжують зазіхати політичні сили з нашої та деяких суміжних держав.

Достеменно не відомо, який політичний напрям повстанського руху в Україні у 1920–1923 рр. був превалюючим. Політична орієнтація багатьох повстанських загонів досі лишається дискусійною у вітчизняній історії. Досвід воєн та збройних конфліктів, що проходили в Югославії, Чечні, Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Іраку показує, що обороноздатність держави або національно-територіального утворення залежить від здатності усього населення на військову самоорганізацію. Повстанський рух в Україні та, зокрема, на Південному Заході у 1920–1923 рр. власне і є прикладом такої самоорганізації частини населення для збройного опору як зовнішньому

агресорові, так і внутрішньому гнобителю. Окрім того, історія Придністров'я це – невід'ємна складова загальної історії України. Адже досі остаточно не визначено статус цього державного утворення, більшість населення якого складають саме українці.

Першу оцінку подіям повстанського руху в Україні у 1920–1923 рр. давали самі учасники цього руху й ті, хто з ним боровся. Зрозуміло, що воїнам, яким доводилося битися з ворогом і втрачати бойових товаришів, було важко залишатись об'єктивними. Утім першою спробою осмислення повстанського руху в Україні стала книга видатного лідера цього руху, генерал-хорунжого Армії УНР Ю. Тютюнника «Зимовий похід 1919–1920 років». Написана вона була влітку 1922 р., коли повстанський рух в Україні ще тривав. У своїй книзі Ю. Тютюнник розглянув історію повстанського руху невідривно від історії Армії УНР та використав під час її написання накази та розпорядження з військових частин, оперативні розвідувальні та політичні звіти, листи та заяви урядових осіб офіційного характеру, захоплені в боях документи, перехоплені радіограми та телефонограми, періодичну пресу. Ю. Тютюнник відзначав, що «багато рішень не можна знайти в документах, бо перебіг нарад і рішення, прийняті на них, не записувалися в протоколах. Єдиними документами в цій справі є накази по армії, де рішення нарад часом вписувались як підстави до наказу». У своїй книзі автор взагалі не вказував назви документів та не робив посилання на них, тому важко навіть визначити, які саме джерела були використані.

Докладні відомості про селянські повстання в районі Ананьєва–Балти–Бірзули у 1920 р. знаходимо у книзі колишнього Головного ад'ютанта С. Петлюри – О. Доценка «Зимовий похід», виданій у Варшаві в 1932 р. О. Доценка виправив суттєвий недолік роботи Тютюнника: зробив необхідні посилання на документи та опублікував їх у своїй книзі.

Пізніше історичні науково-аналітичні праці та статті з історії повстанського руху в Україні 1920–1923 рр. стали рідкісним явищем за межами Радянського Союзу. Проблема антикомуністичного повстанського руху майже не розроблялась у

зарубіжній історичній науці та була розглянута у неповному обсязі у роботах українських істориків західної діаспори. У період 1930–1980-х рр. ХХ ст. на це було три причини.

По-перше, закордонні історики були вкрай обмежені у джерельній базі дослідження. Вони не мали (за рідкісними винятками) доступу до радянських архівних джерел. «Залізна завіса» не давала можливості активно відвідувати СРСР. Окрім цього, більшість архівних матеріалів цієї тематики знаходилася під грифом «Таємно», і навіть радянські історики були обмежені у доступі до них. Архівні ж матеріали деяких західних держав, пов'язані з історією антикомуністичного повстанського руху в Україні, також були таємними, оскільки зберігались у фондах розвідок та контррозвідок цих держав.

По-друге, на відміну від солдатів, офіцерів, генералів Армії УНР та Української Галицької армії, колишні повстанці не так вже й охоче ділилися своїми спогадами про минулі події. Вони не бралися за написання історичних книг, щоб не наражати на небезпеку себе, своїх рідних, близьких, друзів, побратимів по зброї, колег та знайомих, що залишилися в Радянській Україні. Радянська розвідка полювала на колишніх повстанців, намагаючись їх викрасти та переправити до СРСР для того, аби «вибити» з них додаткову інформацію про «ворогів народу», які були громадянами Радянського Союзу. Викрадення 27 вересня 1946 р. в німецькому місті Аугсбург автора відомих повстанських спогадів «Холодний Яр» Ю. Горліса-Горського (Городянина-Лісовського) може бути характерним підтвердженням цього.

По-третє, в зарубіжній науці, що займалася вивченням історії Української революції 1917–1921 рр., пріоритетним було дослідження теми єврейських погромів. У них, здебільшого необ'єктивно, звинувачували винятково Армію УНР та українських повстанців. Учені-історики начебто свідомо йшли в руслі висловлення полковника П. Фрейденберга, який займав пост начальника штабу французького військового командування в Україні: «Петлюра мусить зникнути сам, бо тепер кожний бандит називає себе петлюрівцем».

Ці фактори, безперечно, вплинули на недостатність вивчення історії повстанського руху в Україні у 1920–1923 рр. за-

кордонними науковцями в часи існування СРСР. Деякі історики української діаспори лише поверхово торкалися проблеми повстанського руху, розглядаючи її в контексті інших історичних проблем.

Цікаво, що такі одіозні та історично необ'єктивні терміни як «банди», «бандити», «бандитизм», вживані щодо українських та німецьких повстанців, увійшли та закріпилися в радянській науці від самого початку. В історичних працях дуже рідко використовувалися (правильніше, майже не використовувалися) терміни «повстанці», «повстанський». Частіше вживався термін «куркульське повстання». А такі поняття, як «партизани», «партизанський» взагалі не використовувалися, оскільки за радянською ідеологічною доктриною у ХХ ст. партизани могли бути лише радянськими або червоними. Усі інші партизани зараховувалися до «бандитів» із різноманітними відтінками. До того ж у Радянській Україні «бандами» і «бандитами» були не лише кримінальні злочинні угруповання, а й повстанські загони і навіть регулярні частини Армії УНР, які опинилися в оточенні або проводили рейди по тилах противника.

Отже, повстанці в Україні вели проти більшовицької влади партизанську війну. А треба розуміти, що партизанські акції завжди мають деякі ознаки розбійних нападів. Партизани, на відміну від регулярної армії, не мають тилових служб постачання і тому все необхідне (продукти харчування, зброя, боеприпаси, одяг, коні, фураж, гроші, медикаменти) добувають за допомогою саме таких нападів. Так діяли і радянські партизани, і воїни УПА, і бійці будь-якого антифашистського опору в Європі під час Другої світової війни. Але їх нині бандитами не вважають, хоч їх свого часу так і називали вороги – «нацисти».

РОЗДІЛ І

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ:
«БАНДИТИ» ЧИ «ПАРТИЗАНИ»?

Як не дивно, питання про політичну і юридичну реабілітацію учасників антикомуністичного повстанського руху в сучасній незалежній Україні й досі не вирішене. У 1920–1923 рр. бійці численних повстанських формувань безпосередньо і свідомо брали участь у збройній боротьбі за незалежність України. Проте клопотання про їх реабілітацію, що в наш час у прокуратуру незалежної України подають родичі й патріотичні громадські організації, залишаються незадоволеними. Тобто відповідно до сучасного законодавства України (Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. і Постанова Верховної Ради України «про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 24 грудня 1993 р.) повстанці залишаються кримінальними злочинцями. Складається парадоксальна ситуація: учасники збройної боротьби за незалежність держави після досягнення незалежності де-юре продовжують вважатись злочинцями у державі, за незалежність якої боролись. Більше того, за законами іншої держави (УСРР, УРСР у складі СРСР) вони за цю боротьбу були засуджені. А незалежна Україна нібито законодавчо підтверджує звинувачення і обґрунтовує закономірність покарання.

1.1. Розгортання повстанського руху в Україні: передумови та причини

Основною причиною розгортання повстанського руху в Україні в 1920 р. прийнято вважати спробу радикального вирішення більшовиками продовольчого питання та пов'язану з цим політику більшовицької влади, що тоді проводилася в українському селі. Прем'єр-міністр УНР І. Мазепа, аналізуючи цю ситуацію, писав: «Правда, селянські повстання в Укра-

їні, особливо на Правобережжі, майже скрізь відбувалися під прапором української самостійної республіки. Але фактично українські робітники і селяни, що творили основну масу повстанців, йшли на повстанську боротьбу проти тих сил, що нищили їх господарський добробут: перетинали їм шлях до землі, забирали їх хліб та інше майно, зазіхали на їх працю і свободу. Отже, в своїй основі – це був рух соціальний».

1.1.1. Режим «продрозкладки»

Саме незадоволення селян аграрною політикою більшовицької влади стало каталізатором повстанського руху. Як і роками раніше, у 1920 р. залишалося остаточно не вирішеним земельне питання. Встановлення контролю над територією України спонукало більшовицьку партію до перегляду гасла «Земля-селянам», яке завжди було своєрідною козирною картою у боротьбі за встановлення Радянської влади. П'ята конференція КП(б)У, яка відбулася в середині листопада 1920 р., після розгляду земельного питання заявила, що «зрівняльна революція на селі призвела до зникнення великих культурних господарств, які становили велику виробничу цінність». Отже, поміщицькі маєтки було віднесено до культурних господарств, хоч насправді основна їх частина була технічно відсталою і базувалася на напівкріпосницьких методах експлуатації селянської праці. У цьому твердженні простежувалася схильність більшовиків до збереження великого господарства на селі, їх переконаність у тому, що одержавлення поміщицької власності та перетворення її на комуни здатне само собою розв'язати всі проблеми.

Констатуючи далі факт перетворення ринкового селянського господарства в натурально-споживче, на П'ятій конференції КП(б)У зробили політичний висновок: «Дрібне селянське господарство натурально-споживчого типу, що становить основний кістяк всього сільського господарства в Україні, відриваючись поступово від усього народного господарства, в цілому не почуваючи більше ніякого зв'язку з ним, висуває на політичну сцену величезний клас дрібних сільських виробни-

ків, економічно ворожих пролетаріатові та готових боротися проти нього за еквівалент своєї праці».

І справді, «за еквівалент своєї праці» німецькі селяни України, як і українські, завзято воювали у повстанських загонах. На це були поважні причини. Так, більшовицькою владою ліквідовувалися ринкові відносини в Україні, і, замість них, було встановлено режим «продрозкладки», що по суті була звичайною реквізицією «на шару» виробленої тяжкою працею продукції у працюючих і тверезих селян. Вона не була фіксованою, як податок, і не залежала від обсягу виробленої продукції та потреб самих виробників. Величину продрозкладки визначала ненажерна антинародна влада, а ще здатність російської комуністичної шпани вилучити те, що їй було потрібне. Партиїно-державне керівництво Радянської Росії сподівалося, що із заволодінням Україною йому вдасться вилучити тут максимальну кількість продовольства та сільськогосподарської сировини. 12 червня 1920 р. В. Ленін у виступі на Всеросійській нараді партійних активістів губернського, повітового і волосного рівнів говорив: «Я бачив товаришів, що приїхали з України та Північного Кавказу (також українські землі. – авт.). Про багатства цього краю вони говорять з нечуваним здивуванням. На Україні годують пшеницею свиней, на Північному Кавказі баби молоком споліскують посуд... Ми ще не взяли по-справжньому Україну, Північний Кавказ і Сибір. Якщо це буде зроблено – ми по-справжньому забезпечимо робітника двома фунтами хліба на день». Згадка про українських свинок, що об'їдалися пшеницею (до речі, в Україні це роблять для отримання найкращих у світі сортів сала), була потрібна, щоб заручитися підтримкою голодуючого населення центральних губерній Росії і мобілізувати цю голодну орду до війська, яке мало б відібрати це зерно найперше в людей, а не свиней в Україні. І знову-таки, чому українська свинка не має право їсти українське зерно, якщо її заможному і працюючому українському господарю цього зерна вистачало? Ну не винна українська свиня, що Леніну–Ульянову і Троцькому–Бронштейну росіян та інших чужинців годувати нічим. Але якби тоді українська свиня не поділилася з росіянами і комуністична партія не впоралася б із наданням мінімальних пайків

багатотисячним російським робітничим колективам, останні відмовили б їй у підтримці. Це загрожувало більшовицькому режиму економічним падінням у тогочасній кризовій ситуації. Байки Ілліча про українських свиней, які «конкретно зажрались», викликали у росіян величезну заздрість. І кинулися вони вступати до численних продзагонів, що спрямовувалися до України.

Комуністичний розподіл та продрозкладка, на якій він базувався, в Україні були запроваджені декретом Всеросійського виконавчого комітету «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р. Прозрозкладка встановлювалася в обсязі 140 млн. пудів. Однак станом на 1919 р. більшовики ще не встановили контроль над українським селом. Після поразки денікінських військ, 26 лютого 1920 р. було підписано закон РНК УСРР про хлібну розкладку, який підготував голова Укррадтрудоарму Й. Сталін (Джугашвілі), підписали голова РНК Х. Раковський та народний комісар продовольства М. Владимиров (Шейнфінкель). Прозрозкладку було затверджено в обсязі 160 млн. пудів. Хліб мав вилучатися у чотири етапи: до середини березня 1920 року – третина завдання, до кінця квітня – чверть, до середини червня – ще третина. До початку липня вимагалось виконати всю продрозкладку. Держава нібито «трусилася» більш-менш заможних селян; хліб вилучався в господарствах з площею засіву понад три десятини. Та якби запланована кількість зерна не надійшла заготівельникам, як вказувалося в документі, – «чи тому, що більш заможні селяни не виконують свого обов'язку перед Соціалістичною Державою, чи тому, що менш заможні селяни візьмуть на себе ганебну роль укривачів хліба у заможних селян» – розкладка мала поширитися на господарства з меншою площею засіву. Окрім хлібної розкладки, були й інші. Зокрема молочна і м'ясна розкладки. За непоставку передбачалися різні покарання: подвійне обкладання, реквізиція корів, арешт винних. У травні 1920 р. більшовицький уряд затвердив загальну кількість поставок сільськогосподарської продукції, яка мала бути розкладена по губерніях і доведена до кожного селянського господарства. Передбачалося одержати 219 тис. голів великої рогатої худоби,

902 тис. овець, 800 тис. свиней, 255 млн. яєць та 12,4 млн. пудів картоплі.

Про те, якими методами проводилася продрозкладка, можемо скласти уявлення з доповіді більшовицького районного продкомісара про виконання продрозкладки у Літинському районі Подільської губернії: «Робота в селі сильно гальмувалася відсутністю збройної сили і ворожим настроєм селянських мас, зміцнілим у зв'язку з появою двох бандитських зграй, з якими доводилося досить часто стикатися. 6 лютого 1921 р. у район прибула 1-ша ударна продкомісія товариша Александра числом в 700 чоловік. Становище начебто зміцніло, але не надовго. У ніч з 27 на 28 лютого бандитами були спіймані й убиті в селі Стасів Майдан Багринської волості два агенти Александровської продгрупи і троє були тяжко поранені. З метою виявлення винних були створені Надзвичайна п'ятірка і революційний трибунал. Були взяті вісім заручників з числа заможних господарів. Оскільки винні видані не були, заручники були всі за вироком п'ятірки і ревітрибуналу розстріляні. Населення села було нами тероризоване і розбіглося. У таких умовах проходить робота і зараз, тим не менш, мною вживаються всі засоби для скорішого й більшого викачування продовольства, не дивлячись на всі труднощі».

Як бачимо, більшовики не стримувались у висловах і називали свої продовольчі ревізиції досить влучним словом «викачування». І супроводжувалось це викачування справжнім фашистським терором.

А тепер колишні і не колишні комуністи у Верховній Раді ллють крокодилячі сльози – «село вмирає», «працювати нікому». А як же могло бути інакше, якщо ваші попередники у ХХ ст. роками винищували кращих українських господарів-хліборобів? Хоч задля справедливості зазначимо, що заможним селянам було за що поплатитись. Поручник Української Галицької армії Родіон Ковальський згадував, що солдати його підрозділу, проходячи у 1919 р. з боями Подільську губернію, обурювались з приводу того, що вони, галичани, мають воювати на всі сторони, а тутешнє пузате й здорове населення сидить собі спокійно в теплих хатах і навіть не подавало голодним українським військовим шматок хліба чи теплої страви.

Як тут не згадати вислів Наполеона: «Хто не годує свою армію – годуватиме чужу».

1.1.2. Примусова мобілізація

Але найбільшого розмаху у той період досягли повстання, спрямовані проти насильної мобілізації. Невдала спроба влади провести масову мобілізацію громадян України до Червоної армії стала істотною причиною активізації повстанського руху у 1920 р. Велика кількість антикомуністичних селянських повстань в Україні та, зокрема, в Одеській губернії у 1920 р. була обумовлена саме загрозою мобілізації та відправлення працездатної молоді на фронт або за межі України – в Росію та Середню Азію. Дезертирство мобілізованих громадян було масовим. Багато з них поповнювали повстанські загони. Радянський історик-чекіст Борис Козельський, якого насправді звали Бернард Вольфович Голованівський (ну що ж ці Вольфовичі всі скромні такі?), охарактеризував це явище так: «Дезертирство 1920 р. мало приблизно такий самий характер, як повстанство 1920 р. Цілі села й волості ігнорували накази про мобілізацію, а коли робили спроби провести їх примусово, сила дезертирів йшла в ліс і поле. Дезертирство стало очевидною пошестю, що ширилася геть чисто по всіх українських селах.

Наскільки дезертирство було масовим, видно хоч би й з того, що отаман Цвітковський, наприклад, сформував у волостях п'ятнадцятитисячну банду, яку становили винятково дезертири. Десятки тисяч дезертирів, що опинилися в бандитських ватагах, крено зацікавили в успіху повстанського руху десятки тисяч селянських родин. Селянська родина, яка віддала спершу дезертирству, а тоді бандитизмові одного, а іноді й декількох своїх родичів, не могла не співчувати тому рухові, в якому брали участь близькі їй люди. Співчуття це не завжди, звичайно, мало платонічний характер, а часто-густо виражалось у різнобічній підтримці бандитизму. І бандитизм, як не дивно, мав допомогу сотень і тисяч людей. Ця зацікавленість великої сили селянства успіхами бандитизму була, звичайно,

дуже серйозним і небезпечним явищем. Бандитизм підтримували широкі маси сільського населення». А особливо молодь. На думку Б. Козельського-Голованівського, «селянська молодь була для повстанського руху найкращим елементом. Вихована в старих націоналістичних традиціях, вона мала перекручене уявлення про історію українського народу; затуманена своєрідною романтикою гайдамаччини молодь постачала бандитські загони».

З тих часів нічого не змінилося. У наш час інший «історик-чекіст» у міністерському кріслі, одного з Бернардом Вольфовичем роду-племені, також вважає, що українська молодь затуманена і має перекручене уявлення про історію свого народу.

А тоді бійці багатьох повстанських загонів на Одещині і Придністров'ї у 1920–1923 рр. самі себе називали козаками-повстанцями та відмежовувалися від банд кримінальних злочинців. Дані червоної розвідки, зібрані у Балтському повіті Одеської губернії, сповіщали, що «серед бандитів сувора дисципліна, злочини караються розстрілами та шомпуванням». Погодьтеся, унікальні «бандити» орудували в районі Балти – розстрілювали один одного за злочини.

Про характер таких загонів дає загальне уявлення повідомлення Всеукраїнського бюро Російського телеграфного агентства (УКРОСТ) про розмову з начальником Надзвичайної комісії та особливих відділів на Україні В. Манцевим «Про завдання НК і особливих відділів на Україні» від 17 березня 1920 р.: «З весною банди розходяться по домівках на польові роботи, передчасно зариваючи зброю в землю, в лісах ховаються лише ватажки зграї, отаман з одним-двома десятками найближчих прибічників. За закликотом отамана вся банда при повному озброєнні починає свою чорну роботу».

Мабуть, тільки в Радянській державі бандити можуть займатися весняними польовими роботами. І це ще один доказ, що це були не бандити, а українські та німецькі селяни. Бандитами їх називали комуністи. Їх боротьбу за свої права було названо «куркульським» або «політичним» бандитизмом. Більшовики по-різному намагалися визначити «бандитизм» українських селян. В. Манцев у вже відомій нам розмові з кореспондентами поділяв повстанські загони на «банди куркульського

характеру», «махновські шайки анархо-бандитського толку» та «банди національно-шовіністичного характеру».

Вищезгадувана П'ята Всеукраїнська конференція більшовиків у листопаді 1920 р. більш збочено і заплутано фантазувала на тему українського «бандитизму»: «В Олександрівсько-Гуляй-Пільському районі – хутірські елементи з анархістсько-махновською ідеологією, Олександрійсько-Одеському районі – куркульський елемент з погромно-бандитською ідеологією, на Правобережжі – бідняцькі й декласовані елементи з самостійницько-шовіністичною ідеологією». Ну й накрутили! Здебільшого участь широких селянських мас в антикомуністичних виступах більшовики не визнавали, відзначали лише окремі випадки, та пояснювали їх несуттєвими розбіжностями інтересів українського селянства з політикою, яку проводила комуністична влада, та темністю селянської маси і контрреволюційною агітацією «куркулів». В. Ленін писав: «Куркулі – не менш страшні вороги, ніж капіталісти та поміщики. Якщо куркуль залишиться незачепленим, то неминуче знов буде цар і капіталіст». Це вже була справжня хвороблива маячня невиліковного сифілітика. Царя навіть білогвардійські генерали-реакціонери не бажали вертати на престол. А Володимир Ілліч селян у монархісти записав.

1.1.3. Ліквідація «куркулів»: знищити остов нації

Порівняно з Росією і Білорусією, «куркулі» в Україні становили потужну економічну силу. У 1917 р. заможним українським і німецьким селянам в Україні належало стільки ж землі, скільки й поміщикам – 12,4 млн. десятин. Орендуючи понад 3,5 млн. десятин землі у поміщиків та бідняків, заможне селянство збільшило площу посівів у 2,5 рази. Крім того, заможним селянам належало 25,5 % всієї рогатої худоби і 31,9 % коней. На Півдні України було 20,2 % заможних «куркульських» господарств, яким належало 50,9 % всієї посівної площі.

Але те, що рушійною силою так званого «політичного бандитизму» були заможні селяни або «куркулі», є черговим міфом комуністичних байкарів. Найпотужнішим антикомуністич-

ний повстанський рух був у двох губерніях – Київській та Подільській, в яких був найнижчий в Україні відсоток заможних господарств. Їх було близько 10 %. Це означає, що проти більшовиків у лісах партизанили в основному бідняки та середняки, а не куркулі-багатії. Пишучи про повстання проти чинної влади навесні 1921 р. на Поділлі, червоний начдив Ленговський зазначав: «Бідняцькі райони Літинського та Летичівського повітів дали особливо значний підйом бандитизму. Повстання було підняте під григор'євськими гаслами: проти насильної комуни, проти жидів-комісарів, на захист релігії та за «вільні ради» – без комуністів і з пропорційним обмеженням євреїв».

Для українських селян середнього достатку проблема перерозподілу і отримання землі на той час стояла гостро, і вони чекали від нової влади розв'язання цієї проблеми, тобто рішучих дій. Але чекало їх розчарування. Антинародна влада створювала комуни, артілі і радгоспи. Резервувала за ними величезні масиви кращої колишньої поміщицької землі. У 1919 р. з 15 млн. десятин поміщицької землі селянству в користування було передано лише 5–6 млн. десятин, тобто 30 %. До того ж, у різних губерніях України цей відсоток коливався. Особливо мізерні наділи отримали селяни Правобережної України з розвиненою цукровою промисловістю.

В. Ленін розгортання повстанського руху проти комуністичної влади пояснював іншими причинами: «Саме демобілізація, кінець війни означає неможливість зосередити всі свої завдання на мирному будівництві, тому що демобілізація породжує продовження війни, тільки у новій формі. Коли десятки та сотні тисяч демобілізованих не можуть застосувати свою працю, повертаються збіднілі та розорені, звиклі займатися війною і ледь не дивляться на неї, як на єдине ремесло – ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом «бандитизм».

Так! Фрейд відпочиває! Йому такого й не снилося! Ось такі, на думку Леніна, були фронтовики-маньязи. Лишається тільки щиро дивуватися, як же після Другої світової війни Європа, Японія і СРСР змогли відбудуватись, якщо

ветерани всіх армій звикли лише війною займатись і дивляться на неї, як на єдине ремесло – засіб прожиття. Отож, повстанський рух трудового народу України комуністами вкотре було ототожнено з кримінальним бандитизмом. Проблема «бандитизму дембелів» в Україні справді була. Але вона гостро постала перед Україною не після громадянської, а після Першої світової війни. Чому? Бо революційні гасла на кшталт «Грабууй награбоване» деморалізували російських вояків, які полишали окопи та поверталися через Україну додому. До того ж за амністією, яку бездумно оголосила Центральна Рада, було звільнено тисячі кримінальних злочинців. І ось банди під революційними гаслами сунули у село, сіючи злидні. Вони не задовольнялися грабунком панського майна. Жертвами ставали спочатку заможні, а потім звичайні селяни.

Селяни натомість почали самостійно розв'язувати цю болючу проблему та власноруч розправлятися з покидьками. Багато повстанських загонів утворилося з сільських загонів самооборони. Дуже часто ці загони очолювали колишні вояки. Повстанський отаман Гонта (колишній офіцер царської армії І. Лютий-Лютенко) згадував про це так: «По селах і містечках почали спонтанно організовуватись озброєні ватаги людей різного віку під проводом обізнаних з військовою справою громадян для самозахисту. У деяких місцевостях загони самооборони, що ними керували колишні військовики і ті солдати, що верталися з фронту додому, кількістю і вмінням дорівнювали невеликим військовим з'єднанням». Завдяки зусиллям цих загонів вдалося навести певний лад і приборкати «бандитизм дембелів».

Ленінські аргументи ставали ще далі більш непереконливими. Через це Ленін почав наполегливо нав'язувати думку про те, що інтереси селян як дрібних власників взагалі розходяться з інтересами робітників. На Московській

Отаман Гонта
(І. Лютий-Лютенко)

губернській партконференції в листопаді 1920 р. він, зокрема, наголошував: «Потрібно селянські маси перевести до будівництва, чужого для них, яке вони не розуміють і якому не можуть вірити. Дрібний землероб не хоче того, що хоче робітник». Також Ленін підкреслював, що усереднювання села після аграрних реформ, після революції лише збільшило кількість пов'язаних з ринком селян, а значить, посилилися власницькі настрої. Ленін зазначав: «Обставини товарного господарства робили трудящого селянина – не завжди, але здебільшого – торгівцем і спекулянтom». Справді! Який жах – селянин-підприємець! Для комуністів було куди миліше – селянин-невільник, селянин-жебрак, селянин-алкоголік. Як посмів український або німецький селянин в Україні бути тим, ким завжди були співплемінники Лейби Троцького–Бронштейна та інших керівників більшовицької партії?! Як він посмів сам без єврейських латифундистів і перекупників-спекулянтів розпоряджатися плодами своєї праці?! Це стосувалося перш за все селянина-середняка, засоби виробництва якого забезпечували прожитковий мінімум, а також можливість економічного зростання. Саме по цих перспективах економічного зростання злочинна більшовицька влада завдавала смертельних ударів своєю політикою «воєнного комунізму». Точнісінько так чужинський олігархічно-люмпенський режим в сучасній Україні завдає смертельних ударів українському середньому класу, який є самодостатнім і не бажає коритися покидькам при владі й при крадених мільярдах.

Тоді ж, майже століття тому, коли селяни пересвідчувалися, що в них забирають усе, що можна було продати на ринку, вони втрачали інтерес до праці, скорочували посівні площі. Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалася необробленою. Так само і в наш час українці, що потерпають від здирництва корумпованої влади, втрачають інтерес до праці і підприємництва. Але в 1920–1921 рр. селяни брали до рук зброю та йшли до повстанських загонів відвойовувати право бути справжніми господарями на своїй землі та отримувати від неї все, що дасть вільна праця. Чи ж повториться ця славна історія на початку XXI ст.?

1.2. Система повстанських загонів в Україні

Відомо, що більшість повстанських загонів на Південному Заході України було об'єднано у велике з'єднання. Це з'єднання мало дві назви: «Чорноморське повстанське козацьке військо» і «4-а Задністрянська повстанська дивізія». З'єднанням керував отаман С. Заболотний. Його прізвище найчастіше зустрічається в архівних матеріалах, історичній літературі, спогадах, пресі.

1.2.1. Повстанський рух Південно-Західної та Південної України: час сильних лідерів

Дослідження біографії отамана Семена Заболотного (як і інших аналогічних історичних постатей) має типові труднощі. Наприклад, встановлення справжнього імені отамана. У авторитетних джерелах не вказано його ім'я та ініціали, і він у них фігурує саме як «отаман Заболотний», «петлюрівець Заболотний» або ж просто «Заболотний». У фонді Одеського губкому КП(б)У Державного архіву Одеської області зберігаються копії листівок, відозв та звернень отамана, які були підписані «С. Заболотний». Український радянський письменник Д. Бузько, автор повісті «Лісовий звір», присвяченої С. Заболотному, протягом усієї своєї оповіді, що налічує понад 150 сторінок, ім'я отамана згадує лише раз, називаючи його «Семен Федорович». Д. Бузько не був звичайним письменником. Свого часу він виконував обов'язки аташе дипломатичної місії Директорії УНР в Данії; був завербований до співпраці особливим відділом 14-ї радянської армії. У повстанське угруповання С. Заболотного потрапив як агент-розвідник і мав вельми дружні стосунки з отаманом. Племянниця отамана Якова Кощового (командира пов-

Отаман
Семен Заболотний

станського загону того ж з'єднання) Ганна Скрипка у приватному листі до сучасного дослідника повстанського руху в Україні Романа Ковалю стверджує, що Заболотних було двоє – Семен, який був отаманом, і Архип, також повстанець. В оперативному зведенні Воєнної наради при Миколаївському губвиконкомі від 2 липня 1921 р. повідомлялося, що «у 15-ти кілометрах на північний захід від Балти знищено пост летючої пошти (вбито 5 червоноармійців) бандою, що рухалась на 40-ка підводах з 10-ма кулеметами. Керує брат Заболотного». Ці дані дають підставу вважати, що отаманом Чорноморського повстанського козацького війська був Семен Заболотний.

Що ж ми знаємо про цього повстанського отамана? Народився Семен Заболотний у 1884 р. у селі Тридуби Кривоозерського повіту Херсонської губернії (нині – Кривоозерський район Миколаївської області) у родині волосного писаря. Майбутній отаман свого часу закінчив школу садівництва, служив унтер-офіцером у кінній гвардії царської армії, брав участь у Першій світовій війні, де відзначився хоробрістю і дослужився до офіцерського звання прапорщика. У 1917 р. С. Заболотний став організатором Савранської сотні Подільського кошу вільних козаків. Улітку 1918 р. він організовує повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Такий

Гетьман
Павло Скоропадський

старт був характерним для багатьох відомих повстанських отаманів в Україні. У пояснювальній записці «Про дислокацію партизанських загонів та повстанських організацій», що була складена у Повстансько-партизанському штабі при Головній команді Армії УНР від 1 серпня 1921 р., писалося, що загін С. Заболотного було створено у 1918 р. У документах 1919 р. С. Заболотний вже фігурує як командир полку Чорних гайдамаків та отаман Балтсько-Ольгопільського повстанського загону. Під час захоплення загоном С. Заболотного у 1919 р. міста Ольгополя відбулася

зустріч між повстанським отаманом та його двоюрідним дядьком, всесвітньо відомим українським вченим, майбутнім академіком Данилом Кириловичем Заболотним, який до серпня 1919 р. очолював комісаріат охорони здоров'я Ольгопільського повіту Подільської губернії. Очистивши місто від більшовиків, отаман Заболотний зайшов до комісаріату і зустрівся з дядьком, який не втік, як інші радянські службовці. Розмова точилася близько години. Про що говорили – ніхто не знає. Але після розмови Заболотний оголосив своїм козакам, що за службу більшовикам професора Заболотного треба прилюдно покарати шомполами.

«З часом мій батько, – розповідав професор Г. Западнюк, – він тоді очолював Ольгопільський повітовий комісаріат освіти, запитав у Данила Кириловича, як піднялася рука у отамана Заболотного на славетного вченого та ще й старшого віку родича? Професор усміхнувся і сказав, що так треба було зробити, щоб більшовики не мали підстав звинуватити його у зв'язках з «петлюрівською бандою». Тому й били його козаки легенько, аби лиш побачили люди».

Д. Бузько, описуючи особистість С. Заболотного, писав: «Отаман на добро не зазіхав. Мав дві пари білизни, френч, потерті штани і потоптані чоботи. Кожух – «ченчуру» з кенгуру, сукном критий, зняли йому хлопці з убитого командира-сибіряка, та сиву шапку.

– Ось де моє добро, – клав руку на карабін і наган.

Надзвичайно добрий мав інстинкт небезпеки. Якусь дикунську гостру спостережливість до того, що могло стати загрозою його життю. Властиво, цей живий інстинкт, дужий первісною силою природи, був причиною того, що банда під його проводом завжди виходила сухою з води... Його оточували не раз, стискували залізним, здавалося, кільцем, і – на тобі – знаходили порожнє, ще тепле від отамана місце».

На початку 1920 р. С. Заболотний вже виступає як керівник і координатор з'єднання повстанських загонів. Очолуваний ним Балтсько-Ольгопільський повстанський загін стає головним угрупованням Чорноморського повстанського козацького війська. У січні 1920 р. отаман С. Заболотний

власними силами очистив від білогвардійців Балтський повіт. Повстанське з'єднання С. Заболотного підтримувало зв'язок і координувало бойові дії з політичним та військовим керівництвом УНР. Під час Першого зимового походу військ УНР генерали М. Омелянович-Павленко та Ю. Тютюнник налагодили зв'язок з Головним отаманом УНР С. Петлюрою саме через отамана С. Заболотного. Натомість усі накази та розпорядження з Польщі передавалися спочатку С. Заболотному, а він завжди знав, де шукати Ю. Тютюнника і М. Омеляновича-Павленка, посилав до них своїх людей і передавав пошту.

Чорноморське повстанське козацьке військо складалося з повстанських загонів, які за зразком козацьких військових частин поділялися на сотні. Діями загонів чорноморських повстанських козаків керувала Дієва повстанська рада, яку в різний час очолювали отамани Задюк і Я. Малий, а також штаб, що у різний час очолювали отаман одного з повстанських загонів Дерев'яга, поручник Армії УНР Чехович та колишній студент Лещенко. До складу штабу входили осавули, які, з огляду на умови партизанської війни, виконували різні обов'язки військового, адміністративно-господарського та судового характеру.

Поручник Армії УНР
Михайло Чехович
(Гуляй-Біда)

У з'єднанні отамана С. Заболотного працював політичний відділ, очолюваний М. Крещаком. Політвідділ проводив широку агітаційну роботу серед повстанців, населення та червоноармійців. Про це свідчать численні копії листівок та прокламацій, виданих політвідділом та підписаних його отаманом С. Заболотним. Видавався «Балтський повітовий часопис». Помічниками С. Заболотного та М. Крещака по політичній та організаційній роботі були отаман Я. Малий та колишній гімназист Гайдученко.

Про те, яку ідеологію сповідували бійці та командири повстанських формувань, об'єднаних у означене бойове з'єднання,

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

можемо дізнатися з повстанських листівок, прокламацій, відозв та звернень. Збережено мову оригіналів.

Листівка політичного відділу Чорноморського повстанського війська:

*«До населення України.
Ограблений, замучений, затуманений
працюючий люд України.*

Ти повірив більшовикам і віддав на поталу своє право, свою віру, землю, свій край, своїх синів – злодіям, каторжникам і чужинцям. Уже два роки як більшовики панують у нашому краю й що не день гірші кайдани накладають на народ: одурюють, грабують хліб, худобу і одержу.

Китайці і жида кращих синів свого народу тисячами розстрілюють в чрезвычайках та гноять по тюрмах. Кращих робітників та вчених людей десятками тисяч вивозять до Московщини: аби народ Український залишився темний, щоб не було кому оборонити його.

Хліб селянин не вспіває ще впорати – робітник що-небудь зробити, як більшовики слини розпускають на їхню невсипущу роботу – одурюють, грабують, багатіють і тікають в чужі землі.

Червоноармійці бачуть кінець большевизму, вбивають комуністів і переходять до повстанців. Чують комуністи свою смерть, хочуть забрати хліб, щоб було чим купити мир, щоб ще трохи похазяйнувати в чужій, не своїй хаті.

Годі терпіти! До роботи, брати! До оборони свого краю, прав, віри. Смерть злодіям комуністам! Всі до зброї на допомогу повстанцям!

Ломіть бадилля

Советську власть валіть на прах

Нехай не буде того зілля

На наших батьківських полях

Дієва повстанська рада. Отаман Чорноморського повстанського війська С. Заболотний».

Листівка політичного відділу Балтсько-Ольгопільського повстанського загону від 2 травня 1921 р.:

*«Українська дієва повстанська Рада 2 травня 1921 року:
До Балтського Ревкому і Парткому.*

З приводу вжитих вами терорів неповинних селян, котрі містяться в пожежі сел: прикладом чого була пожежа с. Попова Гребля, просимо вас звернути увагу на те, що це єсть неповинні жертви недограбованого вами селянства, котрі свідчать про правдивість вашої жидівської влади. А тому попереджаємо, що коли подібні терори будуть вживатись вами і надалі, Українська дієва повстанська Рада оголошує суворий терор всім сім'ям партійних робітників, а також всім сім'ям червоноармійців. Просимо довести до відома вищих органів вашої влади.

*Голова Повстанської дієвої Ради Задюк
Отаман Балтсько-Ольгопільського
повстанського загону С. Заболотний
Завідуючий політичним відділом М. Крещак».*

Листівка політичного відділу 5-го Побузького повстанського загону від 23 травня 1921 р.:

*«До Шляхівського комсомолу.
Шановні товариши юнаки!*

З часу великої російської революції 1917 року український нарід, котрий був під пануванням московської нації і під таким хижацьким пануванням, що за 250 років загубив не тільки свою національну школу, а навіть ім'я, захотів визволитись з-під цього панування. Що московська нація нас обдирала, видно з того, що з 1 карб. податі на Україну, на її школи, лікарні, церкви і те інше витрачувалось 46 копійок. Решта українського податного карбованця йшла в загальну російську державну скарбницю. Якби ми мали до цього часу свою Українську владу, то тих би 54 копійок залишились би в нашій скарбниці, і на них за 250 років можна було б побудувати стільки фабрик та заводів, що ми зараз не бідували і по своїй культурі були б рівні з німцями, французами, англічанами. Звичайно, що москалям вигідно мати Україну під собою і грабити її 54 копійки, і тому вони б'ються за неї і, звичайно, хіба вони дурні випустити 54 копійки, але це ще не значить, що нам треба спокійно віддавати криваві ці копійки українського народу. І кацап привик грабити

Україну, будь то буржуй чи комуніст, ніяк не може без України і каже: «Какіе-то хахлы смеют еше противиться мне». І ви, молоде юнацтво, надія обкраденої України, подивіться, що зараз москалі роблять з Україною, нащо потрібна податок чи розверстка. Зараз ми бачимо, що розверстка, податок збираються та ще які, про те не треба казати, спитайте у батьків. А де воно дівається, чи багато тут витрачується на Україні, на її школи, лікарні, фабрики, заводи, – спитаю я вас. Майже нічого. Увесь наш піт, кров ідуть у ненаситну, злодійську пельку кацапа. Це все вже зрозумів український нарід і з початку революції почав захищати свої комори, а кацап – злодій, як ви знаєте. А як злодій, то і хитрий, от він зараз вивозить з комори мішок за мішечком, а селянин, українець пече його по пиці аж йому московська юшка тече, і ще кричить кацап: «Товарищ, что ты делаешь? Зачем бьешь? Ведь я брат твой и несу тебе на Украину свободу, равенство и братство». Но я не знаю, яку він свободу несе, хіба коморам. А яке ж равенство і братство, як ти мене обдираєш. Ні, як ти несеш нам свободу, равенство і братство, то ти, кацапе, помилився, свободу ми одержали в 1917 році, як і ви, боролись, ми ті, котрих називаєте ви бандитами, а не їх правдивим іменем – повстанцями за цю свободу з Денікіним, Врангелем, гетманом і з другими представниками капіталістів. Отже, ми боремся самі за свободу, а твоєї помочі поки що не просимо. Ти ще, москалю, балакаєш про равенство і братство, але ж знай, що про це можна балакати не в моїй коморі. Ідіть росіяне додому і працюйте, а ми будемо мінятися. От де буде рівність і братство, а не в мене в коморі. І от заліши в комору нашу, кацап прикриваючись словами – свобода, равенство, братство ще кричить: «хохол, помоги мне поднять мешок, перестань бить». Деякі наші обдурені брати дійсно допомагають вивозити мішечки. І це є ви – молодь, організована в комсомолі. Отже, ми, старші брати ваші, сини тих же самих обдираємих селян, звертаємось до вас з проханням від імені матері України і всього українського селянства, слізно молимося відсахнутись від своєї Іудейської роботи, прозріти і стати в ряди чесних борців за волю народу українського – повстанців. Інакше золем на ваші голови прокляття заплаканого українського народу і оголошуємо смерть зрадникам – іудам,

котрі продають нарід, як Іуда Христа, а за братню кров, яка пролеться, справедливий Бог буде судьею. Опомнітесь, покайтесь, закиньте геть комсомолу і передайте зброю тим, що захищають ваших батьків, жертвуючи своїм життям, і хто зможе поповнити ряди вже павших між нами – брат нам. Нам, об'єднаним, не страшні московські дивізії і армії, а страшні свої брати. Організацію комсомолів москалі хочуть поставити нас між собою, аби легше було розбити нас. Це їх остання зброя, на яку вони рахують, але вони помилились. Наше юнацтво зрозуміє і зупиниться. І забудеться незгоди тяжкая година і оживе добра слава, слава України.

Підписав отаман 5 Побужського Повстанського отряду
Нечипоренко. 23-V-1921 року».

Листівка політичного відділу Чорноморського повстанського козацького війська:

«Новий кобзар.

Йшов Троцький на Україну та сів спочивати.

Мішечками обвішані його провозжати.

Лихе кацапство, з Москви злої, по селу гуляє,

А тим часом Лейба Троїцький Інтернаціонал співає.

Плаче Волинь і Поділля, жид іде, не минає

Корову, коняку, хліб забирає.

Плачуть люди, хати горять, а кацап лютує.

І селян, і робітництво – вішають, мордують.

Стогнуть люди обідрані, що не мають долі

Нащо нам на світі жити з землею без волі...

А ось військо українське – ревнули гармати,

Закричали комуністи – треба утікати.

Полічили, що награвували, попили чаю,

Села й міста ограбували та утікли в Самару.

Отаман Трясило».

Листівка політичного відділу Чорноморського повстанського козацького війська:

«Товариші червоноармійці!

Вашим тілом і кров'ю повалено царизм, тисячі ваших братів стали жертвою революції за свободу, рівність і бра-

терство пригноблених робітників і селян. Яку ж свободу ми бачимо? Де царство пригноблених? Ми тільки бачимо царство ненависної купки ватажків і, замість поваленого самодержавства, стало комісародержавіє, вся влада якого ґрунтується на кривавих чрезвычайках особливих відділів, каральних загонів і трибуналів. Російська Радянська влада не внесла миру і свободи в наші оселі, а дала нам повну державну розруху, упадок культури, голод, хвороби, розпусту. Радянська влада проголосила широке самовизначення всіх народів, а між тим внесла повне пригноблення української нації; замість свободи українського пролетаріату, до цих пір невпинно лється його кров, тому що Радянській владі не потрібна свобода братньої України, а її хліб, її природні багатства і майно нашого пограбованого народу. Радянська влада для народу створила чрезвычайки, переповнені каторжанами, катами і жидами, які оточили себе загонами китаїців для розстрілу трудящих. Ось чому ми, сини України, не знесли гніту фальшивого комунізму і оголосили війну комуністам.

Товариші червоноармійці! Війну оголошено не вам. Ви такі ж пригноблені цією владою, і багато з вас вже усвідомили її несправедливість. Ви повірили високим оманливим гаслам комісарів, які слово правди втопили у вашій крові, і ми їм оголосили війну. Вони ведуть Вас на боротьбу з нами, як з контрреволюціонерами. Підла брехня. Немає з нами у лісах генералів і поміщиків. Усі ми селяни і робітники України, всі ми борці революції, і наша боротьба за справжню волю народу. Хто ж винний у цій бійні? Винуватці-комісари і фальшива комуністична партія, яка купається в нашій крові, а ви є сліпим знаряддям для царювання купки злодіїв. Але час покласти край цій бійні, час відкрити очі, і спільними зусиллями встановити мир і братню єдність. Ми б'ємо тих, хто йде з багнетом на свободу робітників і селян України.

Товариші, усвідомте злодійське діло комуністів, змийте їх кров'ю брудну пляму революції і фальшивий комунізм ваших комісарів, тоді ви в нас побачите не лісових звірів і бандитів, а друзів і товаришів. Подай же руку, нещасний, голодний і обдурений червоноармієць!

Отаман повстанських чорноморських козаків.
С. Заболотний».

Листівка політичного відділу Чорноморського повстанського козацького війська:

«Населенню Балтівщини, Ольгопільщини та Ямпільщини.

На підставі наказу Головного Отамана військ Української народної республіки С. Петлюри наказую:

«Підвод із села червоноармійцям не давати, бо за життя людей і худоби ми не відповідаємо.

Ні продналогу, ні продрозверстки комуністам не давати, бо цей хліб вивезуть в Московщину, і наш люд буде умирати з голоду.

Повстанців і дезертирів червоної армії не видавати, бо за видачу таких буду карати розстрілами.

Всіма силами допомагати повстанцям, які борються за Ваше щастя, за спокій, за землю і волю проти насильства і грабунку комуністів.

Не переховувати, а негайно видавати повстанцям комуністів і чекістів. За переховування буду суворо карати.

Отаман Гуляй-Біда».

Аналіз копій агітаційних матеріалів, як історичного джерела, дає підстави зробити такі висновки:

• Повстанські загони, сформовані у Балтському повіті, вели збройну боротьбу проти більшовицької влади під національно-патріотичними та соціалістичними гаслами. Провідники повстанців були переконаними соціалістами, хоч і боролись проти республіки, у повній назві якої було слово «Соціалістична». На думку С. Кульчицького, «між соціалізмом і комунізмом немає генетичної спорідненості, хоч вони схожі у невизнанні недоторканості приватної власності. Цілковита ліквідація останньої є ключовим пунктом комуністичної докторини, але ніколи не була метою будь-яких інших політичних сил».

• Суспільне одержавлення засобів виробництва в Радянській Україні привело до знищення ринкових механізмів. Ліквідація приватної власності на засоби виробництва подавалися комуністичною доктриною як націоналізація (обернення у власність народу) або усупільнення (обернення у власність суспільства). Фактично ж засоби виробництва потрапляли до рук державних чиновників, за якими стояла контрольована

групою олігархів комуністична партія. Суспільство в цілому і окремі його члени позбавлялися самостійних засобів до існування, тобто ставали в усьому залежними від держави.

1.2.2. Соціальне середовище повстанських загонів: політичні та релігійні погляди, демографічний склад

З 1919 р. найбільшим впливом у повстанському русі, як і на селі взагалі, користувалися партії есерів, особливо боротьбисти. Сам отаман С. Заболотний, висунувши гасло «Бий комуну, рятуй революцію», називав себе українським есером-боротьбистом, хоч такої партії не існувало. Боротьбисти переважали у багатьох територіальних повстанських комітетах в Україні. Інші українські партії соціалістичного напрямку також брали участь у повстанському русі. Один із лідерів українських соціал-демократів Ю. Мазуренко так пояснював цей крок своєї партії: «Незалежники пішли у повстання під пролетарськими гаслами, намагаючись спрямувати його не проти Радянської влади як такої, а проти влади даного (тобто більшовицького) уряду». Порівнюючи повстанський рух на Одещині з повстанством у інших регіонах України, слід відзначити, що соціалістичні гасла використовували майже усі повстанські загони. І дехто з повстанських ватажків, заплутавшись у політичних перипетіях, доходив до смішного. Наприклад, відомий повстанський отаман Ангел, що діяв на Чернігівщині, захопивши те чи інше село, скликав мітинг і закликав вступати до його загону, при цьому називав себе «більшовиком», який виступає проти комуністів. Як тут не згадати епізод зі старого радянського блокбастеру «Чапаєв»? У цьому епізоді селянин питав славнозвісного Василя Івановича: «Ви за більшовиків чи за комуністів»?

Повстанці націоналістичного напрямку на Південному Заході України були переважно віруючими християнами. У

Отаман Євген Ангел

листівці «До Шляхівського комсомолу» це відображено досить яскраво: «Отже, ми, старші брати ваші, сини тих самих обдираємих селян, звертаємось до вас з проханням від імені матері України і всього українського селянства, слізно молимося відсахнутись від своєї Іудейської роботи, прозріти і стати в ряди чесних борців за волю народу українського – повстанців. Інакше зіллємо на ваші голови прокляття заплаканого українського народу і оголошуємо смерть зрадникам – іудам, котрі продають народ, як Іуда Христа, а за братню кров, яка проллється справедливий Бог буде суддею». Як свідчать спогади повстанців, у загонах постійно відбувалися православні польові служби. Про те, якими християнами були українські повстанці може дати уявлення вислів одного з повстанських старшин А. Чорноти: «Я християнин і вірю в Бога, але я не згоджуся з Христовим заповітом підставляти праву щоку, як тобі приліплять по лівій. Така засада для українців пагубна, бо маємо таких сусідів, що будуть бити поки не влізе і соромно їм ніколи не стане, бо б'ють вони нас не для розваги, а тому, що їм потрібні багатства нашого краю». Духом войовничого християнства були просякнуті виступи одеських українських громадських діячів у період визвольних змагань. П. Шелест у статті «Христос воскрес!» писав: «Не ми, не діти наші, а хіба лиш онуки цілим своїм єством почуватимуть найбільше в світі благо – волю! За те ми, як і перші християни, ми бачимо день воскресіння нашого народу! Будемо, як і вони, фанатиками своєї ідеї, свого діла, і нікому не дамо згасити світло нашої волі! Як високогуманні ідеї Христа розлились по цілому світові, так нехай нове життя у вільній Україні стане взірцем для перебудови цілого старого світу на нових, справедливих народних основах». Присутність в Армії УНР, що перебувала у Першому Зимовому поході, українських священників та щире виконання ними релігійних треб дуже імпонували селянським масам.

Тексти листівок мають відвертий антиросійський характер, але спрямовані вони не проти етнічних росіян, що проживали на території Півдня України (і також брали участь у повстанському русі), а проти самої Радянської Росії та її громадян (незалежно від етнічної належності), які

прибули в Україну для встановлення комуністичної влади у складі Червоної армії, продзагонів, НК, міліції, комуністичної партії, комсомолу, інших більшовицьких органів влади та установ.

1.2.3. Ставлення учасників антикомуністичного повстанського руху до неукраїнців в Україні

Більшість Червоної армії в Україні становили не українці, а росіяни і представники інших етнічних груп, що населяли Росію. Так, наприклад 225-а червона стрілецька бригада була повністю укомплектована татарами, чувашами, киргизами, калмиками та невеликою кількістю євреїв. Не були повністю укомплектовані українцями й ті червоні військові частини, які вважалися українськими. До корпусу Червоного козацтва входив Алатирський полк, сформований у Саратовській губернії. 17-а кінна дивізія цього корпусу також була сформована в Росії. Окремі підрозділи склалися винятково з калмиків та башкирців. Була у складі корпусу навіть «естонська сотня червоних козаків». Але їх було далеко не сотня, оскільки лише біля села Верхня Ланна на Полтавщині в бою з повстанцями загинули 96 «гарячих естонських парней-козаків».

Більшість продзагонів, що викликали найбільшу ненависть селянства, як вже було зазначено, формувалися в Росії. Від 1 квітня до 1 листопада 1920 р. в Україну до продзагонів було надіслано понад 20 тис. російських робітників з Москви, Петрограду, Нижнього Новгороду та інших міст. В одній Харківській губернії на 20 жовтня 1920 р. діяло дванадцять продзагонів з РСФРР, в яких нараховувалося 712 чоловік. Реєстраційно-облікові картки робітничих продовольчих загонів показують, що сформовані вони були переважно з центрально-російських та поволзьких прибульців. Відомості про передчасну смерть продпрацівників (завдяки українським повстанцям) також в основному надходили за межі України. Станом на 1 квітня 1921 р. в Україні було зареєстровано 252 продзагони, сформовані в Радянській Росії, чисельністю 8302 бійці. Це становило чверть загальноросійського складу.

Антиросійські настрої селянства підігривали відозви до населення органів комуністичної влади, в яких говорилося, що «українське селянство повинне прогодувати в будь-що робітників, червоноармійців та голодуючих селян Радянської Росії». Із початку березня по грудень 1920 р. у Росії були мобілізовані та відправлені до України тисячі працівників міліції з Володимирської, Івано-Вознесенської, Калузької, Новгородської, Пензенської, Тверської, Тульської, Череповецької губерній. У 1921 р. з Росії до складу міліції Радянської України було переведено «на підсилення» 10 тис. міліціонерів, 2 тис. командного складу та 200 службовців.

Саме в Україну керівництво Радянської Росії відправило велику кількість так званих інтербригад, укомплектованих іноземними найманцями. На третину ними були укомплектовані 1-а і 2-а «Українські» дивізії, що розпочали у 1919 р. війну проти Директорії УНР. 9 травня 1919 р. у Києві було створено управління по формуванню інтернаціональних частин Червоної армії в Україні на чолі з членом Виконкому Комінтерну по Югославії Бошко Башковичем. Спеціально для боротьби з повстанським рухом в Україні було створено з колишніх військовополонених австро-угорської армії та інших іноземців 1-й Туркестанський полк. У полку було 618 угорців, 148 німців та 306 представників інших національностей. Інша каральна частина в Україні – Томський інтернаціональний батальйон внутрішньої служби складався зі 190 угорців, 58 німців, 4 турків, 1 серба, 9 росіян і лише одного українця. І вся ця наволоч з усього світу розстрілювала і грабувала українців; палила українські хати і гвалтувала українських жінок.

Як це схоже на сьогодні! Нині будь-який пройдисвіт, злочинець, збоченець і виблюдок суспільства з усіх куточків світу приїздить в Україну і з радісного дозволу корумпованої, злочинної влади казково багатіє, краде, грабує, скуповує кращу землю і підприємства; вчиняє брудні шахрайства; торгує наркотиками і вбиває українську молодь; пропагує збочення і чужі, шкідливі цінності; розбещує і гвалтує неповнолітніх українських дівчаток і хлопчиків. Дехто з цих виродків, не вмючи зв'язати двох слів навіть російською (про українську можна й не згадувати), займає в Україні найвищі державні по-

сади. Усі, кого з ганьбою повиганяли з Росії, Європи та Америки, припхалися до України (де їх щиро прийняли місцеві підлабузники-дуполизи) і, подібно до одного відомого литовського єврея, з Італії, Канади та Росії гребуть гроші лопатою. А в цей час талановитий, молодий українець залишається без роботи і спивається; або шукає кращої долі на чужині.

Розгляд архівних матеріалів Верховного суду УСРР показує, що серед російських червоноармійців та інших більшовицьких «військовослужбовців» в Україні звичайний кримінальний бандитизм був як «наряд вне очереди». 19 грудня 1921 р. червоноармійці 218-го полку М. Чернігов (уродженець Самарської губернії) та І. Башеев (також уродженець Самарської губернії) разом із червоноармійцями Омаїніним і Пітечніковим (з яких вони губернії не повідомлялося, оскільки вони уникли символічного покарання) здійснили пограбування і вбивство української родини Кутових (трьох жінок і двох чоловіків) у селі Малий Ржавець. Зробивши обшук і розпивши самогон, російські нелюди завдали по 20 поранень шаблями кожному з членів родини; забрали майно і спокійненько пішли.

У зведенні № 6 відділу пропаганди особливої наради Головнокомандуючого Півдня Росії, яке характеризує військово-політичне становище в Україні станом на 10 березня 1921 р., відзначається: «Ставлення до великоросів у більшості випадків негативне, позаяк у кожному росіянинові населення бачить більшовика». Поведінка багатьох більшовицьких партійних працівників щодо української мови та культури також розпалювала негативне ставлення до росіян. На запитання, що було задане на сільському зібранні партійному працівникові О. Бурлі (який, до речі, був не росіянином, а українцем), – чому представники комуністичної влади виступають перед селянами російською, а не українською мовою – пролунала така відповідь: «Це вам не петлюрівщина! Ми змусимо вас забути цю петлюрівську мову та навчимо говорити на більшовицькій – російській мові». І нині нам, українцям, це повторюють регіонали і комуністи у Верховній Раді.

Самі більшовики в Україні знанням історії, культури та мови українського народу себе не обтяжували. Архівні документи свідчать, що в Одеській губернії партійні керівники

на місцях вимагали від центру не лише військ, боеприпасів, коштів, а й «політпрацівників-українців, відсутність яких сприяє поширенню бандитизму». А якщо не українців, то хоча б «агітаторів, що знають українську мову». Більшовиками проводились і прямі дії, спрямовані на нищення української культури. Так, у 1920 р. було знищено всю книгозбірню української «Просвіти» у селі Медвин Київської губернії.

Уявлення про історію українського народу українських комуністів у 1920-х рр. відрізнялося від аналогічного уявлення українських комуністів часів Сталіна, Хрущова й Брежнєва. І це підтверджують матеріали більшовицької преси 1920 р. Так, у газетній статті «Между двумя жерновами» більшовицька публіцистка «Поля» обізвала національних героїв українського народу Т. Шевченка, Б. Хмельницького та І. Гонту «ізуверами». За що ж їх «так вшанувала» одеська комуністка? Зрозуміло за що – за середньовічний «Голокост» єврейського народу і його уславлення у безсмертних творах Великого Кобзаря. Стаття була надрукована у «Вістях Одеського губернського революційного комітету і губернського комітету Комуністичної партії (більшовиків) України», і такі історичні оцінки можна вважати за офіційну точку зору. Даний погляд безумовно розходився з поглядами української нації, яка потерпала від червоного терору. І це дуже нагадує сучасну маячню з брудної писанини «Вурдалак Тарас Шевченко» Олесья Бузини про сповідування Тарасом Шевченком расизму (!). І невдовзі цю маячню підтримає міністр освіти, українофоб Д. Табачник і накаже вилучити твори українського Пророка зі шкільних підручників за ксенофобію, расизм, антисемітизм, нацизм і ще чортзна-що. Але це безумовно буде його останній наказ на цій посаді.

Учасники антикомуністичного повстанського руху на Одещині та в Придністров'ї безумовно мали антисемітські погляди. Хоча, які антисемітські? Араби також є семітами. А що мали проти арабів українські повстанці? Сам термін «антисемітизм» є абсолютно безграмотним. Якийсь один ідіот вперше ляпнув, а всі інші підхопили. Тож висловимося грамотно. Повстанці мали антиєврейські погляди. Це пояснюється активною участю євреїв у встановленні комуністичної влади. Натомість ця активна участь пояснюється політикою

дискримінації та переслідування єврейського населення, що панувала на території Російської імперії до Лютневої революції 1917 р. А більшовицька партія пообіцяла єврейській національній меншині раз і назавжди з цим покінчити. Ще й видала у 1918 р. «Закон про пригнічені народи», за яким абсолютно не переслідувались євреї – представники буржуазії – на відміну від представників інших національностей. Окрім цього, активна участь євреїв у встановленні комуністичної влади в Україні була обумовлена деякими особливостями економічних відносин, що сформувалися тут ще до падіння царату. Розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні ще до Першої світової війни значно підірвав єврейську містечкову економіку, що у процесі дореволюційного розвитку товарного виробництва відігравала важливу роль винятково у сфері оборнення та розподілу товарів. Промисловий розвиток держави значно прискорив пролетаризацію єврейського містечкового населення. В Україні індустріалізація висунула нову верству посередників безпосередньо з селянського середовища. Це середовище під час диференціювання сформувало велику соціальну групу підприємців-кооператорів українського та німецького походження. Лютнева революція дала могутній поштовх до їхнього об'єднання у великі кооперативно-фінансові спілки.

Диференціювалося і єврейське містечко. Частина єврейської буржуазії пристосувалася до нових умов підприємництва, а пролетаризована частина євреїв містечка взяла активну участь у революційній діяльності та пізнішому встановленні більшовицької влади, яка врешті винищила на радість євреям таких ненависних українських та німецьких конкурентів-кооператорів. Представники єврейського «Комуністичного Бунду» у нарадах з представниками російських більшовиків вказували на те, що «без допомоги єврейських комуністичних організацій на Правобережній Україні Радянська влада не зможе налагодити свого апарату. Єврейські комуністи одні тільки й могли виділити досвідчених робітників в численних і при тому близьких до села містечках і повітових містах». Лідер антибільшовицького повстанського руху в Білорусії генерал С. Булах-Балахович досить безцеремонно висло-

вився з цього приводу: «Якщо між євреями знаходиться 80% комуністів, то я не задумуючись винищу їх не як євреїв, але як комуністів». Дуже часто в українських селян комуністична влада асоціювалася з єврейством. Антикомуністичні селянські повстання в Одеській губернії у 1920 р. проходили під гаслом: «Геть розверстку, мобілізацію та євреїв». Найбільшу ненависть у громадян України викликала активна участь євреїв у більшовицьких каральних органах та військах.

Особовий склад більшовицької Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і каральних частин особливого призначення «ЧОП» в Одеській губернії в основному формувався з євреїв. Це було пов'язано з головним принципом цих частин, а саме – міліційно-територіальним комплектуванням, комуністичним складом і безпосереднім партійним керівництвом. З такими ознаками українцям, німцям-колоністам та представникам інших національностей тут робити було нічого. І це підтверджують архівні документи. Наведемо накази по Одеській частині особливого призначення, в яких були розписані покарання для бійців, що виявились не дуже дисциплінованими:

«Наказ від 31 травня 1921 р.:

За неявку до казарми оголосити догану червоноармійцям 1-ї роти: Дріклеру, Фіну, Ротенбергу, Шпеєру, Цейтліну, Калабіну, Явловському, Пятковському, Тартаковському, Зільберборгу, Іванену, Шибельському, Ковальчукевичу, Цесарському, Віншелю, Сауну, Фаліку, Фішзону, Міховському, Ервайсу, Гершанському, Лівшицю, Ладигенському.

За неявку до казарми оголосити догану червоноармійцям 2-ї роти: Нозенгурту, Керну, Косотовському, Корчному, Хаськіну, Метальну, Сподковському, Радбілю, Гольденбергу, Гольдінштейну, Юзовичу, Цитріну, Фректелю, Грейсу, Гехтману, Бількісу, Гороховському.

За неявку на повірку червоноармійців 6-ї роти: Тоніна, Роберта, Шнайдермана, Гедбарта, Розенблата, Ільїна, Владимирирова, Земблюхтера, Рібакова, Рудіна, Соїхера, Бадеєва, Фінкеля, Тумана, Гартоша, Вергопуло, Рабінсона, Лемберського, Довгальського, Адова, Фіткаленка – проводити з ними заняття до другої години ночі.

Наказ від 6 червня 1921 р.:

Товаришів Гіммельфарба, Едельмана, Швальда, Літвака, Набедрія, Копельмуса, Давидова, Аренсона і Юргенсона звільнити від казарменого стану.

Червоноармійців різних рот: товаришів Коріна, Ліберзона і командира 4-ї роти товариша Грінберга – звільнити тимчасово від казарменого стану. Товаришу Кріцману наказую прийняти командування 2-м батальоном».

У наш час можемо скласти список особового складу іншої «ЧОП» – «Частини олігархічного призначення» в Україні: Коломойський, Пінчук, брати Суркіси, Шнайдер, Шифрін, Сігал, Черновецький, Добкін, Кернес, Рабінович, Червоненко, Роднянський, Дворецький, Костельман, Беккер, Фельдман, Лойфенфельд, Школьник, Меламуд, Гіршфельд, Кауфман, Фуксман... А чого вартий такий «боєць», як Вовочка Зеленський? Безсоромний блазень, який дозволив собі глузувати над пам'ятником жертвам Голодомору зі сцени «95-го кварталу» і екранів одного з центральних телеканалів країни. Якого разом з такими «красенями», як Савік Шустер і доктор Комаровський, обрали «найкрасивішими українцями року». Це було вже справжнім божевіллям або відвертим і цинічним знущанням воротил шоу-бізнесу над українською нацією та її красою. А, до речі, вельми цікаво – з яким багном змішали б Зеленського в Ізраїлі, якби він так пожартував над пам'ятником жертвам «Голокосту»? У Ізраїлі він собі такого б не дозволив. А ми йому дозволяємо! Так само як дозволили колись таким, як він, гнобити себе у 20-х рр. ХХ ст. І велика ганьба нам за це!

Одеською губернською «чека» керував єврей Дейч та інші його співплемінники. Але крім євреїв, в Одеській губернській НК ще служили: угорець Ремове, якого пізніше було визнано душевнохворим через сексуальні збочення, росіянин В. Яковлев, який розстріляв власного батька, запідозривши його у контрреволюційній діяльності, і тим самим довів матір до самогубства. Служила в Одеській НК ціла команда латишів-садистів на чолі з дуже «вродливою» жіночкою на прізвисько «Мопс». Безпосередньо в'язнів розстрілював цілий взвод китайців (невипадково у повстанській листівці, підписаній С. Заболотним, написано: «Китайці та жиди кращих синів свого народу роз-

стрілюють в чрезвычайках»). А поганяв китайцями американський негр на прізвище Джонсон, який був шаманом «культу Вуду» і неперевершеним майстром з нелюдських тортур.

Активну участь євреїв у розбудові Радянської влади не могла не відзначити комуністична партія. Євреї в Україні отримали право на організацію (створення) національних збройних формувань, що не входили до жодної силової структури. Так, у складі гарнізону міста Одеси у 1920–1921 рр. була єврейська національна бойова дружина. Секретними циркулярами Ради народних комісарів для повітових реввійськкрад заборонялося зараховувати до заручників та відповідачів євреїв і розстрілювати їх («такі да» – обрана нація, расизм у чистісінькому вигляді). Такі заходи більшовицьких властей мали провокаційний характер та розпалювали антиєврейські настрої серед українців та представників інших національностей в Україні.

Так само ми можемо відзначити антиукраїнську і антиросійську ненависть з боку євреїв, які знаходились на більшовицькій службі. У грудні 1919 р. під час боїв на естонському кордоні загинув батальйонний комісар 11-го стрілецького полку Червоної армії Зундер. У його кишенях було знайдено документ, написаний єврейською мовою. Місцеві власті переклали цей документ і надрукували у двох естонських газетах – «Постімеес» у Тарту і «Теетежа» у Таллінні. У березні 1920 р. цей документ з'явився на сторінках англійської газети «Морнінг пост». У документі було написано таке:

«Представникам відділів Міжнародної єврейської спілки.

Сини Ізраїлю! Час нашої перемоги близький. Ми стоїмо на передодні світового панування. Те, про що ми могли лише мріяти, зараз втілюється у дійсність. Нещодавно слабі й безпорадні, зараз ми завдяки загальному світовому розвалові гідно підіймаємо голову.

Однак ми повинні бути обережними, позаяк можна з впевненістю передбачити, що, перейшовши повз розгромлені вітари й престולי, ми повинні рухатись далі.

Авторитет і вірування чужої нам релігії ми піддали безжальній критиці й глузуванню за допомогою вдалої пропаганди. Ми повалили чужі святині; зламали в народах і державах їх культури і традиції.

Будьмо обережні і мовчазні. Ми не повинні мати жалю до нашого ворога. Потрібно усунути кращі, провідні елементи, щоб у підкореній Росії не було провідника. Цим ми знищимо будь-який опір нашій владі. Потрібно розпалити партійну ненависть і розвинути ворожнечу між селянами і робітниками. Війна і класова боротьба знищать культурні скарби, створені християнськими народами. Бронштейн, Апфельбаум, Розенфельд, Штернберг... Усі вони, як і багато інших, є вірними синами Ізраїлю. Наша могутність в Росії безмежна. У містах, комісаріатах, продовольчих комісіях, будинкових комітетах – всюди зараз представники нашого народу грають першу роль. Але не треба п'яніти від перемоги! Будьмо обережні! Ніхто не може захистити нас. Окрім нас самих! Пам'ятайте, що на Червону армію покластися не можна, бо вона може повернути зброю проти нас.

Сини Ізраїлю! Близький час, коли ми переможемо. Щільно зімкніть ряди. Бийтеся за наші вічні ідеали!

*Центральний комітет Петроградського відділу
Міжнародної єврейської спілки».*

«Сини Ізраїлю» з цього Центрального комітету мали рацію. Антиєврейські настрої населення в Україні справді перекидалися на Червону армію. Зведення інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 14 травня 1920 р., що було складене на основі повідомлення Одеського губкому КП(б)У, повідомляє, що «Вознесенська червона бригада надійна, за винятком кінних частин, в яких розвинений антисемітизм та негативне ставлення до комуністів». Такі ж настрої спостерігались і в інших губерніях. За повідомленням відділу управління київського губернського ревкому «в ніч на 22 вересня 1921 р. червоноармійці учбової команди 304-го стрілецького полку вчинили ряд безчинств, перетворивши єврейську синагогу на клозет, і розірвали єврейські заповіді».

Як виняток (що зазвичай підтверджує правило), серед євреїв також були деякі громадяни, які потерпали від червоного терору, боролися проти комуністичної влади та підтримували повстанський рух. Євреї працювали на службі постачання повстанського загону отамана С. Гризла, що оперував у Первомайському повіті Одеської губернії, за що п'ятеро з них були

розстріляні. Цінну розвідувальну інформацію доставили у Повстансько-партизанський штаб генерала Ю. Тютюнника євреї Б. Гурфінкель та М. Фукс – колишні управляючий та службовець металургійного заводу «Ізноскових» в Одесі. Євреї також працювали на розвідку повстанського загону отамана Орла (Я. Гальчевського).

Поряд з українцями у повстанському русі на території Одеської губернії брали участь представники інших національностей. Найактивнішу участь у повстаннях проти комуністичної влади брали селяни німецького, австрійського, голландського і німецько-швейцарського походження. У безжальній війні з більшовиками їм було що втратити. Ще до революції в Одеському повіті німецьким колоністам належало 32 % усіх приватних земельних володінь. Пересічний розмір приватного володіння німецьких заможних селян в Одеському повіті дорівнював 105-ти десятинам. Ядром повстанських формувань німців-колоністів була так звана «німецька самооборона», формуванню якої було покладено початок ще у 1917–1918 рр. Повстання німців-колоністів проти комуністичної влади в Одеській губернії активно підтримували болгарські селяни. У зведенні Одеського губвиконкому від 25 липня 1921 р. повідомлялося, що «в загоні отамана К. Солтиса – галичани, молдовани, румуни та росіяни».

Порівняльний аналіз дає можливість встановити, що під час складання тексту деяких листівок, виданих політвідділом Чорноморського повстанського війська, використовувалася брошура «Чого нас українців кацапи-більшевики прозвали буржуями? Настільна книга для козаків та селян-українців». Ні місце, ні час видання цієї брошури не вказано. Прізвище автора надруковане у законспірованому вигляді: «Пиль-ч О.».

1.2.4. Внутрішня організація і воєнна діяльність повстанських загонів

Завершуючи ознайомлення з політичними поглядами командирів та рядових бійців найбільшого повстанського з'єднання на Одещині, треба також згадати, як її охарактери-

зували самі більшовики. У зведенні інформаційного підвідділу Одеського губкому КП(б)У про політичний стан та організаційно-партійну роботу в Балтському повіті за 1921 рік було відзначено: «Ідеологія – яскраво національно-шовіністична, домішок куркульсько-міщанської ідеології зустрічається дуже рідко».

У «Енциклопедії українознавства» також наведено визначення такого історичного явища як повстанський рух в Україні у роки Української революції: «Повстанський рух в Україні 1918–1922 і пізніших років – масовий збройний рух українського селянства та частково робітництва, спрямований на захист соціальних здобутків революції, зокрема, права на вільне володіння землею і засобами виробництва, проти реставраторів старого ладу і чужих окупаційних режимів на Україні, за народну владу і далі за національне і соціальне самовизначення українського народу».

Після військової поразки Армії УНР та укладення Ризької угоди повстанський рух в Україні перетворюється на суто партизанську війну. З 1921 р. керівництво УНР починає формувати систему керівництва, координації та підтримки (військової, матеріальної, інформаційної) повстанського руху. 21 січня 1921 р. було утворено Повстансько-партизанський штаб при Головній Команді Армії УНР (ППШ). ППШ було утворено на засіданні Ради Народних Міністрів, що відбулося 21 січня 1921 р. у Тарнові за участю представників вищого командного складу армії та Генерального штабу. Там С. Петлюра порушив питання про необхідність всебічної роботи уряду у справі організації повстання в Україні. Було ухвалено рішення створити окрему таємну установу для безпосереднього керівництва партизанським рухом і спеціальний фонд для потреб його підтримки. За пропозицією генерал-хорунжого В. Петрова ППШ мав підлягати безпосередньо Головному отаману УНР С. Петлюрі як головнокомандувачу всіх українських регулярних і повстанських військ. Штаб мав вирішувати всі питання, пов'язані зі збройною протидією комуністичній владі та впровадженням широкої системи організації майбутнього загального збройного повстання, спрямованого на повалення комуністичної влади в Радянській Україні. Наказом МВС УНР у повстанські

групи військ були направлені для роботи представники міністерства, які в своїх діях керувалися законом від 25 червня 1920 р. «Про Прифронтових Цивільних Комісарів» та спеціальною інструкцією МВС. Вони мали завдання: проводити підготовку до організації цивільної влади на засадах УНР, законодавче забезпечення, консультування, боротьбу з особами, що дискредитували УНР. 7 жовтня 1921 р. С. Петлюра підписав закон, за яким на повстанців та їх сім'ї розповсюджувалися права та пільги військовослужбовців Армії УНР.

30 червня 1921 р. для керівництва, координації та підтримки повстансько-партизанського руху на Півдні України було створено штаб на території Румунії. Штаб Південної повстанської групи розміщувався у Кишиневі по вулиці Пирогова № 52. Очолив його полковник генштабу Стефанов. Штаб складався з двох управлінь – військового та цивільного. Цивільне управління очолював колишній вчитель В. Поплавський. Начальником відділу розвідки та контррозвідки був з самого початку полковник Черненко, але після його направлення в Україну для командування повстанським загonom відділ очолив сотник Василюк. Команда зв'язку при штабі складалася з 18 чоловік. Командувачем Південної повстанської групи було призначено генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка, який свого часу закінчив в Одесі Рішельєвський ліцей. У його розпорядження з польських таборів направили 40 офіцерів. Нам відомі прізвища чотирьох з них: Гайдученко, Марчук, Новицький і Новомирський. Із Румунії для організаційної роботи було взято близько 100 офіцерів та солдатів. Пізніше їх було задіяно ще більше. Характерною особливістю режиму інтернування вояків Армії УНР у Румунії було те, що вони мали свою адміністрацію. Це спрощувало та полегшувало безпосередній зв'язок з дипломатичною місією УНР. Румуни не чинили перешкод культурно-просвітній праці, їх зв'язкам з діаспорою та різними міжнародними інституціями. Румунія, як і Чехословаччина, була цілком задоволена своїми територіальними надбаннями за рахунок українських земель на відміну від Польщі. До того ж, між Румунією та УСРР ще не було підписано мирної угоди. З цих причин румунські власті прихильно ставилися до військових структур УНР та надавали їм допомогу

в діяльності, спрямованій на організацію повстансько-партизанського руху в Україні.

Більшість повстанських формувань в Україні намагалися координувати свої дії з урядом УНР. Ядро повстанських загонів часто складали солдати та офіцери Армії УНР. Цей історичний факт не заперечують історики різних спрямувань. Особливу увагу на це звертали радянські історики з метою зобразити селянський повстанський рух як суто петлюрівські партизанські («бандитські») угруповання. Р. Ейдеман і Н. Какурін у своїй книзі «Громадянська війна на Україні» стверджували, що на Київщині повстанський рух очолювало «петлюрівське офіцерство». При цьому вони перерахували всі повіти Київської губернії, вказавши, де саме і який офіцер Армії УНР очолював рух. Подібний перелік зробили пізніше щодо всієї Правобережної України П. Білий та П. Дишльовий у своїй книзі «Єдинство дійствий в захисту завоеваний революції. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции». Український історик діаспори Ю. Кульчицький у монографії «Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях», описуючи роль офіцерів у повстанському русі, відзначав, що атмосфера «революційної справедливості» спричинила те, що багато офіцерів з метою самозбереження часто оточували себе вірними озброєними людьми, перетворюючись на отаманів.

Особливість Армії УНР та воєнних дій, які вона вела проти своїх червоних та білих противників, полягала в тому, що трансформація її військових частин у партизанські загони була дуже легкою, і що характерно – досить ефективною та виправданою. Це можна пояснити з одного боку слабкістю, яку проявила Армія УНР у фронтальних боях, а з другого – чудовим знанням місцевості та підтримкою місцевого населення, з якого вояки петлюрівського війська свого часу вийшли. Яскравим прикладом тут може слугувати Перший Зимовий похід 1919–1920 рр. У наказі червоним військам в районі села Ступичне на Звенигородщині від 23 січня 1920 р. про виступ у загальному напрямі на Голованевськ-Ольвіопіль з метою «ліквідації банд Тютюнника» червоне командування попереджало: «Необхідно приховувати від населення ціль вашого руху.

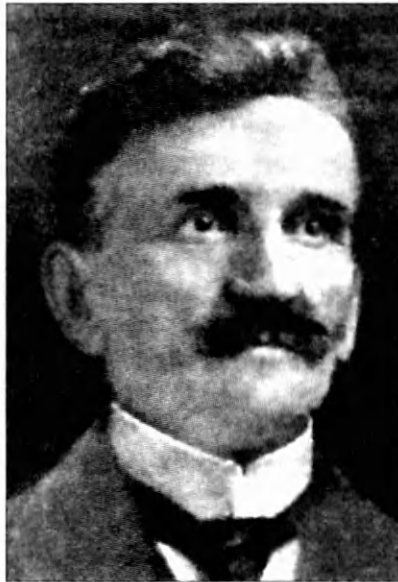
Перший зимовий похід

У протилежному випадку нам загрожує повстання в тилу. Населення симпатизує бандам».

Часто переходові зі стану фронтової військової частини у партизанський стан сприяли низький рівень дисципліни у деяких частинах та недовіра до командування. Так, у листі до президента ЗУНР Є. Петрушевича, Директорії та прем'єр-міністра І. Мазепи від 6 вересня 1919 р. Головний Отаман УНР С. Петлюра писав: «Під впливом відступу від Києва у серпні-вересні 1919 року козаки й навіть старшини Запорізького корпусу переходять до повстанських відділів».

*Головний отаман
військ УНР,
голова Директорії
Симон Петлюра*

*Президент ЗУНР
Євген Петрушевич*

*Керівник уряду УНР
часів Директорії
Ісаак Мазепа*

Солдати та офіцери Армії УНР у повстанських збройних формуваннях не могли не впливати на підвищення рівня національної свідомості селян-повстанців. Колишній сільський учитель, штабс-капітан царської армії та сотник Армії УНР Я. Гальчевський, який у 1921 р. очолив повстанський загін, а пізніше – увесь повстанський рух у Подільській губернії, писав у своїх спогадах: «У повстанських відділах був український елемент, безумовно ідейний. Може, були одиниці мало свідомі початково, та при постійній праці і впливі провідних одиниць і менш свідомі робилися ідеалістами і фанатиками боротьби за національну Україну».

Радянський воєначальник Р. Ейдеман дотримувався протилежної думки. Він вважав, що повстанський рух був суто соціально-економічним: «Всі розмови про «самостійність» – це лише маскування, а насправді – заклик до боротьби з «Московщиною» – не що інше як галас куркуля, ображеного радянською земельною та продовольчою політикою». Але у 1920–1921 рр. ображеними земельною та продовольчою політикою були не лише куркулі, а й середняки та бідняки. Один з чекістських керівників С. Дукельський підтримував думку Р. Ейдемана, але з меншою категоричністю. Він писав: «Існування і розвиток бандитизму

визначались винятково підтримкою бандитів куркульським населенням села. Бандити були невловимими тільки тому, що куркульські елементи в селі надавали їм всіляку допомогу, яка межувала із самозреченням і подвигом. Ось чому бандитизм був надзвичайно серйозним і небезпечним злом для Радянської влади. Він мав на селі розпропагандовану проти нас глибоку соціальну базу – куркульство, яким бандитський рух було втягнено у яскраву романтику визвольного руху». Інший український історик-чекіст Б. Козельський спробував бути об'єктивним та українських куркулів (не принижуючи їхню роль) в усіх гріхах не звинувачував: «Селянство утворило силу партизанських загонів. Партизанщина сильно вкоренилася в повсякденному житті села. Мало не кожна волость і село набули бойового гарту і мали озброєні загони чи осередки. Куркульство, сильне з боку економічного, давало потрібні для повстання кошти і сільгосп-продукцію. Куркульські синки, що придбали освіту, а за час війни ще й ранги, ставали на чолі загонів. Учителство й селянська інтелігенція, що вийшли із заможних верств, розробляли ідеологічну платформу партизанщини».

У багатьох випадках селянські повстанські загони у великі військові одиниці на довгий час не сполучалися і чіткої організаційної структури не мали. Коли безпосереднє бойове завдання закінчувалося й ворога відбивали за межі волості чи повіту, такі повстанські загони вважали, що свій обов'язок вони виконали, та розходились по селах. Але з того часу як комуністична влада остаточно утвердилася в Україні, повстанські загони вже мали постійне ядро, чітку організаційну структуру, штаб, поділ на бойові підрозділи та підтримували зв'язок з іншими повстанськими загонами, антибільшовицькими підпільними організаціями та керівництвом УНР. Повстанські угруповання активно діяли та деякі з них проіснували по кілька років. Отамани цих життєздатних і невловимих загонів мали найбільший авторитет серед населення. Про них в народі навіть склали пісні:

*Та прийшов отаман,
Отой хлібець забрав,
І по селах розніс,
Поділив і роздав.*

Штаб повстанського загону здебільшого складався з отамана, заступника, начальника штабу (часто ці дві посади суміщалися), начальника розвідки, начальника контррозвідки або польової жандармерії (ці дві посади також іноді суміщалися), начальника постачання, начальника політичного відділу і командирів підрозділів. Члени штабу одночасно займали посади членів суду при штабі: голови, суддів, прокурора і секретаря.

Поповнення загонів відбувалося на добровільній основі. В оперативному розвідувальному зведенні штабу 51-ї Московської стрілецької дивізії зазначалося, що «до основи організації загонів у північних повітах Одеської губернії покладене волонтерство, і для вербування добровольців з місцевого населення загонами призначаються агенти з місцевої інтелігенції».

Система постачання повстанських загонів продуктами та фуражем переважно базувалася на хуторському господарстві. По хуторах мололи збіжжя, пекли хліб, різали свиней, лікували поранених, а у зимовий час повстанці мали в хуторах сховища-криївки: в них була розбудована широка мережа зв'язкових та розвідувальних точок. На думку колишнього повстанця Р. Суслика, «в селі, хай і при доброму ставленні населення, ця справа наражалася на значно більшу небезпеку, ніж на хуторі. На хуторі живе один господар – хто знає, що його жінка ранком спекла піч хліба, в обідню пору – другу, а ввечері – третю. За два дні шість разів – 60 хлібів, а третьої доби ввечері під'їхала підвода і забрала печений хліб. Через два тижні знов під'їхала до хутора підвода – ніхто її не бачив і не чув. А в селі сусідки запитали б, чому ти цілий день топиш та що вариш і печеш і т. п.». Зброю, боєприпаси, кошти, документи, амуніцію та медикаменти повстанці переважно добували в бою. Те, як огидно поляки постачали усім необхідним повстанську армію генерала Ю. Тютюнника напередодні Другого Зимового походу у 1921 р., свідчить, що радянські історики неймовірно перебільшували роль поляків та інших іноземців у постачанні повстанських формувань в Україні. Хоча й були унікальні випадки. За повідомленням начальника контррозвідки Армії УНР у місті Рівному сотника Головка–Левицького, який був агентом радянської розвідки, один повстанський за-

гін був озброєний за рахунок «одного дуже заможного французького майора».

Характерними рисами військової тактики українських повстанців була їх велика маневреність та мобільність. Кіннота та піхота на підводах і кулеметних тачанках могли здійснювати тривалі рейди, швидко проходячи за короткий час територію кількох губерній. Широко застосовувана практика заміни коней у місцевого населення давала їм можливість долати відстань до 120 км щоденно. Весною через брак фуражу кількість кінноти значно скорочувалась, і повстанці починали широко використовувати мотоцикли.

Відомості, необхідні для визначення часу, об'єкту і тактики нападу, отамани повстанських загонів добували за допомогою добре налагодженої агентурної розвідки. Цей факт відзначено у багатьох джерелах. Агентами ставали селяни, священики, службовці, вчителі та лікарі. У з'єднанні отамана С. Заболотного служба розвідки та зв'язку була налагоджена за допомогою чабанів. Особливо цінні відомості повстанці отримували від своїх агентів, які знаходились на службі в різних радянських установах, зокрема в міліції та НК. Багато агентів повстанці мали у Червоній армії. Досить згадати, що з ними співпрацювали командир 26-го кавалерійського полку О. Байда-Верещак, командир 70-ї стрілецької бригади, колишній штабс-капітан царської армії Л. Крючковський (призначений командувачем усіма «летючими загонами», що вели полювання на повстанське угруповання отамана С. Заболотного в Одеській та Подільській губерніях), працівники штабу 45-ї дивізії Р. Галянт, В. Виговський, М. Малик, І. Білик. Не можна не відзначити, що начальником штабу повстанського з'єднання отамана С. Заболотного у 1921 р. став колишній командир кінного полку бригади (а пізніше дивізії) Г. Котовського М. Кіршул, який перейшов на бік повстанців. Пізніше, він сам очолив повстанське угруповання, яке називалося «Наддністрянська бригада». Роль зв'язкових та розвідників часто виконували жінки й діти, що більш надійно забезпечувало таємність операції.

Здійснюючи напади на населені пункти, промислові та військові об'єкти, повстанці спершу порушували зв'язок,

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

позбавляючи противника можливості викликати допомогу. У момент наскоку повстанські пікети блокували всі шляхи, що вели до місця акції, створюючи тим самим подобу оточення. Іноді повстанці не без успіху застосовували різні маскування. Вони могли прямувати до місця нападу під виглядом селянського обозу або імітувати різні церемонії (похорон, весілля тощо). Особливо часто, як показують архівні матеріали та спогади учасників, під час нападів повстанці брали з собою червоні прапори та переодягалися у червоноармійську форму. У перших числах січня 1921 р. повстанський загін полковника Орлика (Ф. Артеменка) здійснив напад на містечко Горностайпіль у Чорнобильському повіті Київської губернії. Унаслідок нападу загинули 62 більшовики і червоноармійці. За повідомленням інформаційно-інструкторського підвідділу управління Київського губернського ревкому про становище у повітах губернії за січень 1921 р. під час проведення цієї операції «загін Орлика мав обмундирування будьонівців і велику кількість червоноармійських документів».

Після здійснення бойової операції повстанські загони зазвичай швидко зникали. Збройних сутичок з переважаючими військовими силами противника вони уникали. Зустрівшись з невеликими частинами червоних, повстанці несподівано атакували їх з флангів, застосовували кулеметний вогонь з тачанок, зосереджуючи його щільність на флангах або супроти цілого фронту військ. У випадку невдачі повстанський загін, за винятком поодиноких випадків, до оборони не переходив, а намагався якнайшвидше уникнути переслідування, часто не припиняючи руху навіть уночі. Повстанський загін отамана Я. Гальчевського ніколи не перебував удруге на одному місці та не робив постою довше, як один день. Щоб заплутати переслідувачів, загони декілька разів різко змінювали напрямки руху. Іноді в кардинально протилежні боки. У цьому

*Полковник Орлик
(Федір Артеменко)*

випадку серед населення поширювались чутки щодо свого подальшого шляху, що не відповідало справжнім планам. Іноді, коли атака була невдалою, повстанці розсіювались на полі бою, що зводило можливість їхнього переслідування практично нанівець. У такому випадку кожен з них заздалегідь знав місце і час збору. Повстанський отаман І. Трейко розпускав свій загін після кожного нападу на об'єкт.

Конспірація лісових партизанських таборів була суворою. Селянин, який не перебував у складі повстанського загону та випадково натрапив у лісі на базу повстанців, розстрілювався на місці.

Операції з ліквідації повстанських загонів, що здійснювали Червона армія, «ЧОП» та міліція, часто не досягали мети та супроводжувалися значними втратами. Заступник начальника політуправління Збройних сил радянської України О. Орлінський у 1921 р. констатував, що «на відміну від боротьби з білогвардійськими військами під час громадянської війни, Червона армія в боротьбі проти контрреволюційних банд в умовах мирного часу не завжди виявляла вміння встигати за темпом подій». За матеріалами Шостого Всеукраїнського з'їзду Рад є дані про те, що влітку 1921 р. в Україні нараховувалося 43 великі повстанські загони чисельністю в 3356 багнетів і 4006 шабель з 88 кулеметами. І як це вони все так точно порохували? Так само точно різні джерела подають кількість загиблих від рук повстанців. О. Ганжа у монографії «Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.)» подає інформацію про 1,5 тис. осіб, що загинули від рук повстанців у 1921 р.: 686 червоноармійців, 9 командирів, 100 радянських службовців, 56 продармійців, 108 міліціонерів, 78 членів виконкомів, рад та КНС, 474 інших громадян. Ці дані здаються применшеними, оскільки суперечать цифрам, поданим у дослідженнях інших істориків, як сучасних українських, так і радянських. Г. Демар'єв у статті «Антибільшовицьке підпілля на Поділлі в 20-ті роки» повідомляє, що з 15 серпня по 21 грудня 1921 р. у Подільській губернії було здійснено 107 нападів на населені пункти, поїзди, радянські установи, в результаті яких загинуло 1220 більшовиків. Радянський історик Ю. Гай у книзі «З ким і проти кого:

Ганебний шлях петлюрівщини та її спадкоємців» писав, що лише за десять днів – з 8 по 17 серпня 1921 р. від рук «бандитів» загинули 166 червоноармійців, 51 радянський працівник, 32 міліціонери, 15 незаможників. Усього, за даними Центральної міжвідомчої комісії допомоги жертвам контрреволюції, від «бандитських» дій в Україні загинуло близько 50 тисяч чоловік. Враховуючи розмах повстанського руху, такі цифри виглядають цілком правдоподібними.

У боях з українськими повстанцями Червона армія зазнавала таких значних втрат, що деякі бригади та дивізії відправляли на переформування або навіть розформовували. Після боїв з повстанськими формуваннями у 1921 р., внаслідок великих втрат, були розформовані 75-та бригада 25-ї Чапаївської стрілецької дивізії та 60-та стрілецька дивізія, пошарпані частини якої були відправлені на доукомплектування 24-ї та 45-ї стрілецьких дивізій, які також зазнали значних втрат.

Період 1921 р. характеризується широкою участю в антикомуністичному повстанському русі українського робітництва. Велика кількість таємних зведень Одеської губернської НК повідомляє: «Ставлення робітників Одеси до радянської влади – негативне, що підсилюється економічним становищем та повною політичною безграмотністю робітничої маси».

Однозначно більшовикам з українцями не поталанило. Українські селяни – економічно ворожі. Українські робітники – політично безграмотні. Але чи насправді робітники в Одесі були такими «політично безграмотними». Звернемось до архівних документів. 25 січня 1921 р. одеські робітники припинили роботу. Кілька тисяч робітників зібрались у будинку та біля приміщення цирку, куди запросили представників чинної влади. Від них почали вимагати дати відповідь – куди відправляється реквізований у селян хліб, і чому працівники НК та комуністи отримують необмежену кількість білого хліба та інших продуктів у той час, як робітники отримують 1500 рублів на місяць і фунт ячмінного хліба на тиждень. Представники влади задовільної відповіді не дали, і комендант Одеси В. Немцев наказав робітникам негайно розійтися. Інакше погрожував розігнати їх, застосувавши зброю. Робітники з криками «Геть комуністів» кинулись бити коменданта та інших

можновладців. До цирку увірвався збройний загін чекістів, який розігнав зібрання. Було заарештовано 200 представників робітничих колективів, яких у ту ж ніч розстріляли. У місті було оголошено комендантську годину, та почалися арешти представників не комуністичних партій серед робітників і обраних до місцевих рад від підприємств. Більшість із них також були розстріляні.

Взимку 1920–1921 рр. та навесні 1921 р. відбулась активізація страйкового робітничого руху по всій Україні. Масові страйки відбувалися на підприємствах Харкова і Катеринослава. Але більшовицька влада нещадно придушувала будь-які спроби українських робітників мирним шляхом боротися за свої політичні та соціально-економічні права. Надзвичайна суворість покарання страйкарів у цей час визначалася більшовицькою політикою мілітаризації праці. У 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет разом з Раднаркомом РСФРР видав декрет про мілітаризацію праці в Україні. На підставі цього декрету всі робітники підлягали мобілізації у трудову армію та повністю втрачали свободу, перетворюючись на невільників. Основи репресивної політики стосовно учасників страйкового руху в Україні були закладені у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про паровозобудівний завод у Харкові», яка була прийнята 1 грудня 1920 р. у зв'язку зі страйком на цьому підприємстві. Постанова накреслювала такі заходи для придушення протесту робітників: «Завод закрити. Провести чистку для вилучення найбільш активних елементів. Іншу частину робітників, яка заважає роботі заводу, направити до концентраційного табору». Найбільш суворо каралися організатори страйків, які закликали висувати поряд з економічними і політичними вимоги. Так, у залізничних майстернях Нижньодніпровська, де страйк проходив з 26 травня по 8 червня 1921 р. під гаслами поліпшення продовольчого забезпечення робітників, недоторканості особи та розкріпачення праці, його організатори були притягнуті до судової відповідальності. Троє з них – В. Зеленецький, В. Кулинич та Н. Чаленко були засуджені до розстрілу.

У великих і малих містах повстанські загони підтримувались численними антикомуністичними підпільними ор-

ганізаціями, в яких брали участь робітники, службовці та інтелігенція. О. Мовчан, оповідаючи у статті «Робітничий і страйковий рух в Україні (20-ті рр.)» про масові страйки робітників на підприємствах Харкова і Катеринослава, не пов'язує їх проведення з антибільшовицьким підпіллям на цих підприємствах. Скоріше навпаки – звинувачує більшовицьку владу у безпідставних пошуках серед робітників контрреволюціонерів. Але архівні матеріали та свідчення працівників відділу розвідки Повстансько-партизанського штабу свідчать, що робітничі підпільні (повстанські – як їх називали) організації діяли та організовували страйки на Харківському паровозобудівному заводі і у Катеринославському залізничному депо. Підпільні організації залізничників діяли у Балті, Дарниці, Жмеринці, Козятині, Бахмачі та Конотопі.

Серед бійців повстанських формувань в Україні та, зокрема, в Одеській губернії також було багато кооператорів. Коштами та людською силою підтримали повстанський рух проти комуністичної влади керівники «Українбанку», «Дніпросоюзу», «Централу», «Сільського Господаря» та інших українських кооперативних об'єднань. У доповіді Одеського губернського комітету КП(б)У про партійну роботу більшовицькі партійні функціонери повідомляли, що «сільська кооперація захоплена петлюрівськими та куркульськими елементами, що панують у губернських об'єднаннях».

Учасників повстанських формувань в Україні та, зокрема, в Одеській губернії слід об'єктивно відмежовувати від кримінальних злочинців і можна вважати партизанами за сукупністю ознак, визначених іноземними військовими фахівцями та радянськими енциклопедичними виданнями. Наприклад, «партизанська війна – збройна боротьба за свободу і незалежність своєї країни або за соціальні перетворення на території захопленій противником. Може бути спрямована як проти іноземних, так і проти внутрішніх гнобителів. У партизанській війні збройне ядро спирається на підтримку місцевого населення. Партизанська війна може проводитися самотійно або разом з частинами регулярних військ. Партизанська війна виявляється в різних формах: збройних нападах, диверсіях, саботажі та іншому», «спирається на зв'язок з командуванням

регулярних військ, на політичне і військове керівництво з боку вищого командування». Відповідальний за аналітичну роботу офіцер генерального штабу вермахту Е. Міддельдорф визначав, що «партизанська боротьба має політичні, економічні та воєнні завдання. Політичне завдання полягає у розгортанні загального народного повстання. Економічним завданням партизанської боротьби є не дати ворогові реалізувати і використати у своїх інтересах місцеві ресурси країни. Воєнне завдання партизанських дій полягає у прямій або непрямій підтримці бойових дій діючої армії. Ці завдання виконуються завдяки несподіваним нападам на війська, засоби транспорту і комунікації. У партизанській боротьбі бере участь місцеве населення, а також відрізані або спеціально відправлені підрозділи регулярних військ».

РОЗДІЛ ІІ

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
НА ОДЕЩИНІ ТА В ПРИДНІСТРОВ'І
НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
В УКРАЇНІ У 1920 РОЦІ

Узимку 1920 р. Одещина стає ареною боротьби між трьома ворогуючими сторонами: Червоною армією, денікінською білою Добровольчою армією та Армією УНР – останній надавали підтримку селянські повстанські загони. При цьому дві останні сторони намагалися порозумітися, щоб не віддати терен червоним і утримати Одесу як важливий стратегічний пункт на Півдні України. Білогвардійський адмірал українського походження М. Остроградський, який перейшов на бік УНР, у своєму рапорті С. Петлюрі пропонував, щоб українська армія найперше захопила Одесу, а не Київ, «бо Одеса є головний український порт для зв'язку з закордонними урядами». На його думку, захоплення Одеси дало б можливість вимагати від англійців і французів повернення українських пароплавів, на той час заарештованих у Стамбулі. Адмірал констатував: «Поки ми не будемо мати морські комунікації, наш фронт і населення України будуть терпіти величезну нужду во всім».

2.1. Повстанський рух: пошук пріоритетів

2.1.1. Перехід загонів Армії УНР на бік Денікінської білої Добровольчої армії та навпаки

За оцінкою генерала О. Удовиченка, який хворим на тиф перебував у білогвардійському полоні, в районі Одеси знаходилося до 20 тис. українських військовослужбовців, які в тому чи іншому стані здоров'я знаходилися під вартою Добровольчої армії або у складі Української Галицької армії, що перейшла на бік білих. За тією ж оцінкою вони «майже не були зорганізовані і були майже неозброєні».

Білогвардійських військ в Одесі було мало. Натомість на рейді одеського порту стояла потужна військово-морська ескадра країн Антанти, а на пристанях стояло військово-морська майно, привезене для Добровольчої армії. За спогадами О. Удовиченка, ці обставини змусили голову англійської військової місії в Одесі майора Йолша викликати до себе його та кількох інших високих чинів Армії УНР та запропонувати негайно розпочати формування українських підрозділів для оборони Одеси від червоних.

Але тут генерал О. Удовиченко прикрасив дійсність та приписав собі чужі заслуги. За документами того часу, майор Йолш запросив до себе не «високих чинів Армії УНР», а високих чинів білої гвардії українського походження: адмірала М. Остроградського та генерала Сокиру-Яхонтова. А замість пропозиції «негайно розпочати формування українських підрозділів», відбулася півторагодинна пізнавальна лекція про Україну для англійських офіцерів, прочитана адміралом М. Остроградським. Після деяких вагань, переконавшись, як згодом через багато років Леонід Данилович Кучма в тому, що «Україна – не Росія», представники командування військ Антанти дали дозвіл М. Остроградському та Сокирі-Яхонтову формувати українське військово-угруповання. Командувач військами Добровольчої армії на Правобережній Україні генерал І. Шилінг спробував поставити цій справі палки в колеса і висловив своє категоричне заперечення. Але 23 січня 1920 р. представники Шилінга дали на це згоду з огляду на наближення Червоної армії та на те, що процес вже пішов без будь-яких порозумінь з «ортодоксальними» білогвардійцями.

За оцінкою сучасників, «Денікін на Півдні України міцного адміністративного апарату не мав. Його адміністрація мала сяку-таку фіктивну владу лише в містах, а по селах не мала жодної. Село, вимучене наїздами до-

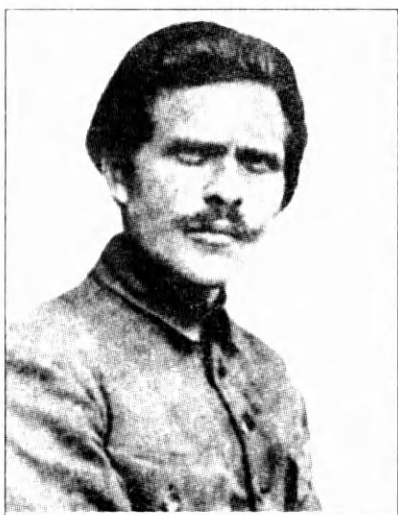
Генерал Віктор Сокира-Яхонтов

*Генерал-лейтенант
Антон Денікін*

бровольчих відділів з метою реквізиції хліба, фуражу, і, отримуючи плату в «ростовських рублях», налаштоване було вороже до Добровольчої армії: саботувало розпорядження денікінської влади; відверто повставало проти неї збройною силою». Усе ж це не завадило денікінській контррозвідці в Одесі у січні 1920 р. «на прощаніє» розстріляти групу єврейських комсомольців-підпільників: Дору Любарську, Якова Ройфмана, Зігмунта Дудніковського, Полю Барг, Іду Краснощокіну, Боруха Туровського, Льову Співака і Мойшу Пельцмана. Серед цієї компанії з власної дурості затесався один Василь Петренко.

Найбільш боєздатною українською частиною (вона за свідченням адмірала М. Остроградського стала ядром угруповання) був прибулий у січні 1920 р. до Одеси загін полковника Ілька Струка – колишнього отамана одного з найбільших повстанських угруповань на Київщині. Це повстанське угруповання перейшло на бік Добровольчої армії у вересні 1919 р. Перехід українських повстанців до Червоної армії був звичною справою. Натомість перехід великого повстанського загону на

*Керівник повстанського руху 1918–21 рр.
Нестор Махно*

бік білих був подією рідкісною та неординарною. І не випадково генерал Армії УНР О. Удовиченко у своїх спогадах жодним словом не згадує про отамана І. Струка, якому звання полковника було надано за наказом генерала А. Денікіна. Слід зазначити, що особа отамана-полковника І. Струка є не менш цікавою, аніж особи таких видатних повстанських лідерів в Україні, як Н. Махно і М. Григор'єв. Оповідання про його біографію та захопливі пригоди рекомендую прочитати у книзі Романа Ковалю «Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії».

Скориставшись одеською білогвардійською друкарнею, полковник І. Струк видав українською мовою відозву до місцевого населення, в якій закликав вступати до його війська, він назвав «Першою українською селянською армією». 18 січня о 15-й годині відозву було розклеєно по вулицях Одеси. На заклик відгукнулося чимало українців, навіть кінна сотня кубанців з корпусу генерала А. Шкуро. Військові підрозділи, підпорядковані полковникові І. Струку, розміщувались у казармах по вулиці Канатній, а також у декількох будинках по вулиці Рішельєвській. Штаб же було розміщено у готелі «Палермо». І. Струк спланував збройний виступ проти денікінської влади з метою встановлення влади УНР та подальшої оборони Одеси від Червоної армії. Але нарада представників галицьких та інших українських військових частин, що була скликана 19 січня, постановила утриматися від виступу, оскільки, на їхню думку, Одесу було неможливо утримати. Крім цього, на нараді зазначалося, що в Одесі на той час була велика криза з паливом та іншими речами першої необхідності. Врахувавши кількість робітників у місті, які у перший день по зміні влади почали б ставити відповідні вимоги щодо забезпечення всім необхідним, українські військові діячі вирішили на себе такої відповідальності не брати. Усі ці проблеми було вирішено скинути на більшовиків. Без підтримки галичан не було сенсу ані захоплювати владу, ані захищати місто від червоних. План повстання, розроблений полковником І. Струком, провалився так само швидко, як і виник. І. Струк наказав своєму загонові покинути Одесу. Але під час руху військ по Пересипу, вони були обстріляні гарматним вогнем з англійських військових кораблів. За версією адмірала М. Остроградського, англійці прийняли струківців за червоних. За версією самого полковника І. Струка, англійці на нього сильно розсердилися за відмову захищати Одесу від червоних (британської зброї, боєприпасів та амуніції його вояки встигли набрати), у той час як військова місія Великої Британії так і не

*Полковник
Ілько Струк*

*Керівник
антирадянського
повстання на Півдні
України Матвій
Григор'єв (Ничипір
Серветник)*

встигла евакуювати усе своє майно. Бійці полковника І. Струка не могли з наявною зброєю завдати шкоди британським міноносцям і почали «відіграватися» на зустрічних денікінцях. Зав'язалися запеклі перестрілки, і військові частини, підпорядковані І. Струкові, з боями вивалилися з Одеси.

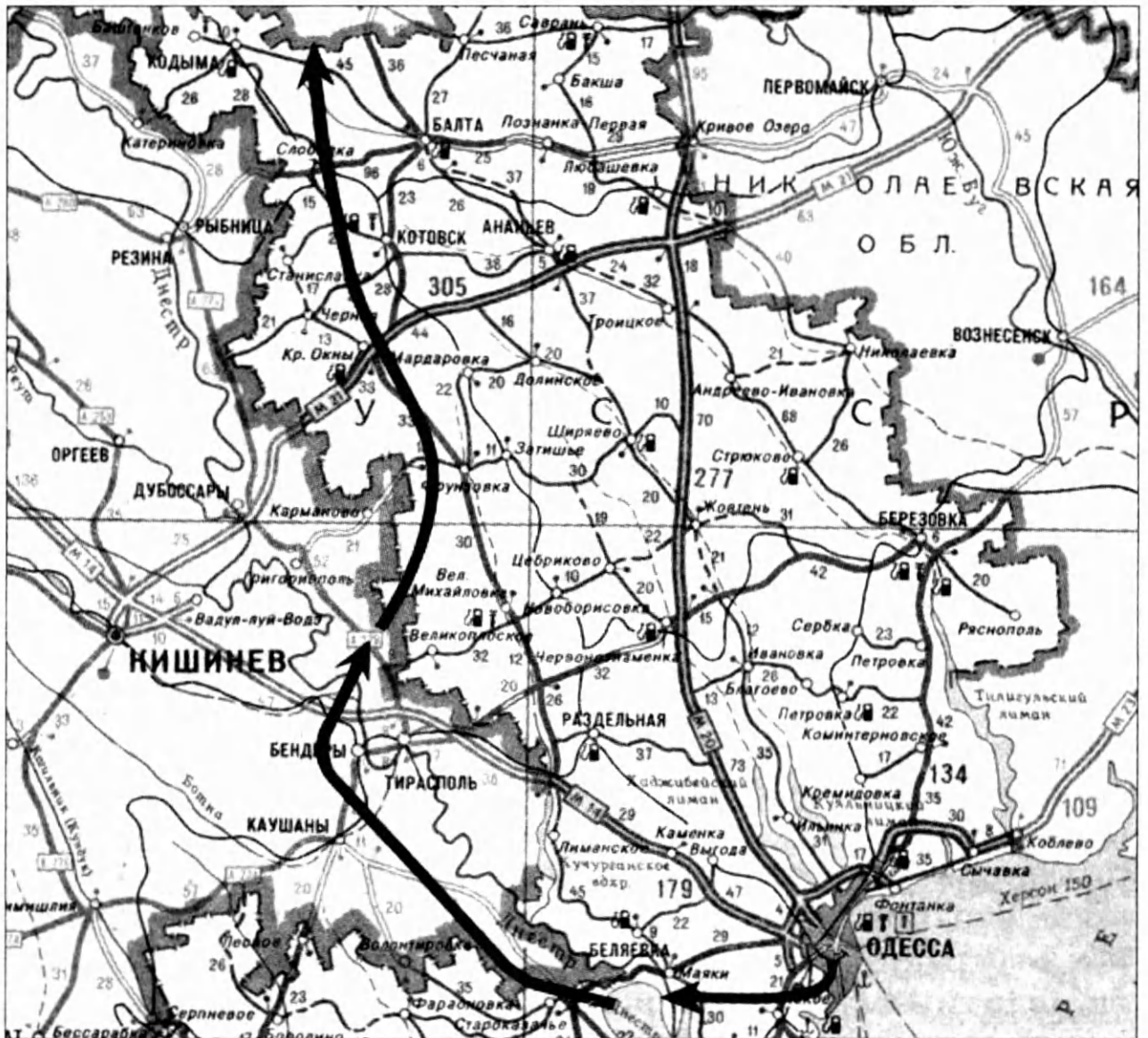
Від усіх цих непорозумінь і перестрілок ніхто, крім Червоної армії, не виграв. На світанку 7 лютого 1920 р. 1-ша бригада червоної 45-ї стрілецької дивізії та кінна бригада під командуванням Г. Котовського виступили з села Кубанка на Одесу й увійшли до міста з боку Пересипу. На 8-му годину ранку

8 лютого 1920 р. місто і порт Одеса були зайняті червоними.

28 січня 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет ухвалив постанову про створення Одеської губернії у складі УСРР. До Одеської губернії увійшли Одеський, Ананьївський, Тираспольський та Очаківський повіти. Пізніше Очаківський повіт відійшов до Херсонської губернії, а до Одеської були приєднані Балтський, Вознесенський та Первомайський повіти.

У лютому 1920 р. угруповання полковника Струка разом із біженцями було затиснуте з обох боків червоними та румунськими військами на демаркаційній лінії з Румунією. Після тяжких боїв українські війська відійшли до Дністровського лиману і розташувались прямо на демаркаційній смузі – в очеретах або на льоду. Румуни запросили Струка на перемовини до Акерману (Білгород-Дністровського) і запропонували йому здати зброю та майно. Лише за цієї умови вони обіцяли перепустити українців через свою територію. Струк зі зброєю прощатися не збирався. Інтернування в його подальші плани не входило. Він мав намір прорватися в Україну і продовжити збройну боротьбу проти більшовиків. Разом з військами було багато біженців, які обтяжували вояків і не давали провести стрімку наступальну операцію.

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

Збройний виступ загону отамана І. Струка

За 50 мільйонів карбованців Струк підкупив румунських офіцерів і переправив жінок з дітьми до Бессарабії. Уранці 29 лютого 1920 р. румуни, посилаючись на ноту Х. Раковського, запропонували Струкові та його бійцям вийти з Дністровського лиману і здатися. Але українські воїни залишилися на своїх позиціях. Тоді у другій половині дня румуни і червоні одночасно обстріляли їх з гармат. Втрати, яких зазнали українці на льоду Дністровського лиману, були значними. Значними настільки, що другий такий обстріл вони могли й не пережити. І тоді в ніч з 29 лютого на 1 березня бійці Струка пішли у наступ на румунський бік. Вони непомітно підійшли, нейтралізували вартових і перекололи баг-

нетами румунських прикордонників, що на той час сиділи по хатах і грілися.

Українські війська прорвалися до Бессарабії і вже 2 березня вийшли на територію Правобережної України на північ від Тирасполя і рушили у напрямку Вапнярки. Отаман-полковник І. Струк повернувся у рідну місцевість і надовго приєднався до антикомуністичного повстанського руху в Київській губернії. Його повстанський загін вважався одним із найнебезпечніших для комуністичної влади. Нараховуючи більше 500 бійців, він здійснював постійні рейди вздовж Дніпра, використовуючи кінноту та невеликі пароплави. Загін воював під назвою «1-й український повстанський полк». Після поразки антибільшовицького повстанського руху в Україні у 1920-тих рр. І. Струк переховувався за кордоном і подальша його доля невідома.

Дуже поширеним явищем у 1920 р. стає перехід колишніх білогвардійців до українського табору, як це ми бачимо на прикладі полковника Гусака-Гусаченка та капітана Москвина. Поразка Добровольчої армії А. Денікіна в Україні змусила білогвардійців, особливо українського походження, замислитися над причинами цієї поразки. Красномовним підтвердженням цього є вислів денікінського полковника Попова про те, що «якби українці і білогвардійці діяли спільно проти більшовиків, то українці не мали б на своїй землі червоний режим, а білі визволили б від більшовиків Москву, бо в українських військ

«Чорний барон»
Петро Врангель

є підтримка народу, а в білих є те, чого не вистачає українцям – достатність військового знаряддя». Відомо, що загони повстанців, керовані отаманом С. Заболотним, поповнювалися врангелівськими офіцерами. За наказом барона П. Врангеля влітку 1920 р. було створено бойовий підрозділ, до складу якого увійшли 75 офіцерів з 15-ма кулеметами і 2-ма гарматами. Загін мав з'єднатися з повстанським угрупованням С. Заболотного, але при переході через Дніпро він був розгромлений червонофлотцями Дніпровської річкової флотилії.

2.1.2. Тимчасові перебування українських загонів у складі Червоної армії в умовах її штучної деукраїнізації

Із тих українських солдат та офіцерів, які не приєдналися до загону І. Струка у лютому 1920 р., в Одесі були сформовані 1-й Чорноморський та 2-й Запорізький піхотні полки. 1-м Чорноморським полком командував полковник К. Здобудьволя. Більшовики з великою обережністю включили ці полки до складу Червоної армії. 1-й Чорноморський полк було перейменовано на 361-й український радянський стрілецький полк і вислано на демаркаційну лінію з Румунією до Тирасполя. Червона Українська Галицька армія, як і у складі денікінської армії, продовжувала займати район Ольгополя–Крижополя–Балти–Бірзули. Воїни цих військових частин переважно розуміли, що їхнє перебування у складі червоних військ є тимчасовим, і готувалися до майбутнього повстання. Повстання могло бути успішним лише за підтримки місцевого населення. Але населення до повстання ще не було готове, оскільки, за висловом старшого агента контррозвідки штабу Волинської групи Армії УНР І. Моравського, який вів розвідувальну, організаційну та агітаційну роботу на Одещині у 1919–1920 рр., «ще не відчуло на своїй спині червоного кулака».

*Полковник Костянтин
Здобудьволя*

У лютому-березні 1920 р. повстанський рух на Південному Заході України активності не виявляв. Це було пов'язано з несприятливим військово-політичним становищем, повною дезорганізацією військового керівництва УНР і, як наслідок цієї дезорганізації, – відсутністю чітких наказів та інструкцій з Головного штабу до повстанських формувань, що діяли у взаємодії з Армією УНР. Селяни-повстанці очікували розвитку подальших подій. Цей період вдало охарактеризував генерал Ю. Тютюнник: «Серед населення помічалася певного роду апатія до подій, що відбувалися тоді на Україні. Та воно й зро-

зуміло. Кожний раз переходові моменти, моменти зміни панування білих і червоних росіян на Україні були найбільш критичними для психології наших революційних мас. У боротьбі проти одних другі були нібито фактичними нашими союзниками. До того ж переможці, що вступали на Україну, раз у раз давали такі гарячі обіцянки».

Для встановлення контролю над Україною більшовиками було зроблено все можливе. У своїй таємній інструкції головнокомандувач збройними силами Радянської Росії Л. Троцький (Бронштейн) вказував, що «...так чи інакше нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може...».

Л. Троцький називав речі своїми іменами. Росія мала встановити контроль над Україною для того, щоб отримати її ресурси. І білим, і червоним було необхідно ліквідувати незалежну Українську Народну Республіку і взяти під контроль її територію для використання її ресурсів. Ці ресурси були значними. Складаючи 14,3 % території європейської частини Російської імперії, Україна до Першої світової війни відігравала колосальну роль у експорті багатьох найважливіших предметів російського товарообігу. Саме з України вивозили майже всю плановану частку пшениці, ячменю, жита, борошна, худоби, спирту, цукру та інших експортованих товарів. Про значення українського цукрового виробництва свідчить і те, що з 294-х цукрових заводів, що працювали в Російській імперії у 1914–1917 рр., в Україні знаходилося 198. Виробництво цукрових заводів України щорічно доходило до 60–70-ти млн. пудів. Виробництво спирту – до 30-ти млн. пудів, частину якого також вивозили за кордон. За даними про вивіз і ввезення за 1904–1913 рр. чистий залишок дев'яти українських губерній становив 180 млн. пудів пшениці, 211 млн. пудів ячменю, 32 млн. пудів жита і 9 млн. пудів вівса, тобто загалом – 432 млн. пудів. Вивіз худоби щорічно, в середньому за 1912–1914 рр., з України склав 231 тис. голів.

На Четвертому Всеукраїнському з'їзді рад було прийнято «Резолюцію про взаємовідносини УСРР і РСФРР». На з'їзді

було зроблено заяву, що «УСРР є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, об'єднаною спільною боротьбою проти царя (якого вже давно розстріляли разом з сім'єю. – авт.), поміщиків та капіталістів, спільною боротьбою за своє існування». Також на з'їзді констатували факт, що «лише завдяки взаємній допомозі, яку протягом двох з половиною років братні радянські республіки надавали один-одному, вони змогли утриматись у найжорстокішій, безжальній, кривавій боротьбі проти численних буржуазних ворогів». Цим самим з'їзд рад визнав, що українські більшовики не змогли б утримати владу без Радянської Росії. А наскільки вони були українськими свідчить те, що у Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті лише три члени з тринадцяти (М. Скрипник, Є. Терлецький та Г. Гринько) були за національністю українцями. У таємному зверненні до Політбюро ЦК РКП(б) 2 листопада 1920 р. Л. Троцький (Бронштейн) відзначав, що «Радянська влада в Україні тримається досі головним чином великоруськими комуністами і російською Червоною армією».

Участь українців у комуністичній партії України була не пропорційною. Це підтверджують архівні матеріали. У звіті Одеського губкому КП(б)У про роботу партійної та комсомольської організацій в губернії від 10 травня 1920 р. наводилися такі цифри членів компартії: «росіян – 562 особи, євреїв – 480 осіб, українців – 69, поляків – 34, німців – 17, латишів – 10, білорусів – 10». Усього членів компартії в губернії було 1277 осіб. Таким чином більшовиків-росіян та євреїв було в губернії 1042 особи, у той час як українців разом з представниками інших національностей серед членів компартії було 235 осіб. А якщо кількість більшовиків, що не були українцями, порівняти з кількістю більшовиків-українців, то співвідношення буде – 1208 і 69 осіб. Різниця вражаюча.

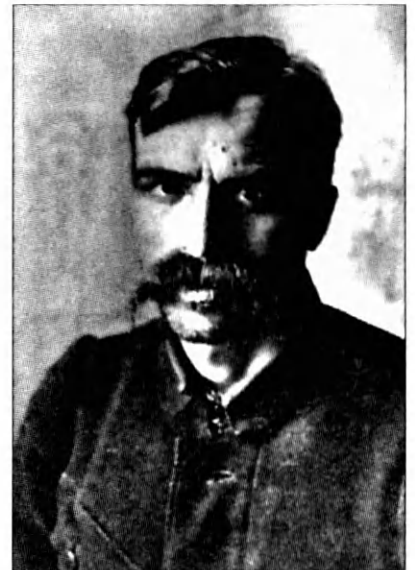
Встановлена на початку 1920 р. комуністична влада у своїй діяльності насамперед мала керуватись інтересами Радянської Росії, а не України. Коли на Другій Одеській губернській партійній конференції КП(б)У один з делегатів почав докоряти губкомові, що той більше турбується про відправлення хліба до Росії, ніж про забезпечення губернії,

йому відповіли: «Одеська губернія є невід'ємною складовою частиною Радянської Федерації, і багатства й ресурси, що знаходяться у межах Одеської губернії, є ресурсами всього пролетаріату».

Запорукою першочергового забезпечення інтересів Радянської Росії в Україні була повна відсутність доступу до військової влади харківського комуністичного уряду. В. Затонський у своєму відкритому листі до ЦК партії боротьбистів у кінці 1919 р. писав: «У конкретних обставинах української дійсності ваше гасло окремої української Червоної армії фактично є зрада революції. Ви даєте ідеологію дезертирам та бандитам». Ще 4 червня 1919 р. Реввійськрада РСФРР видала наказ про розформування Українського фронту. На базі трьох його армій було створено 12-ту і 14-ту армії, які перейшли у розпорядження Реввійськради Західного та Південного фронтів. Територія кожної радянської республіки становила військовий округ, підвладний Реввійськраді на загальних підставах з військовими округами РСФРР. Наркомвоєни союзних з РСФРР республік виконували всі накази, постанови та розпорядження Реввійськради РСФРР і підлеглих органів. Усі формування військ, а також використання сил і засобів могли проходити тільки з відома та згоди Реввійськради РСФРР. У «Положенні про радянську армію України» зазначалося, що ця армія повністю підпорядкована головнокомандувачу всіма збройними силами Російської республіки. Сам головнокомандувач – Л. Троцький – відзначав необхідність обмеження суто українських формувань окремими зразковими полками з добре підготовленим командним складом, компактним комуністичним осередком із суворою дисципліною. Місцева військова адміністрація також не була українською. Реввійськрада РСФРР 12 грудня 1919 р. наказала Петроградському, Московському, Ярославському та Приволзькому округам сформувати та направити в Україну 2 губернських і 20 повітових військкоматів у першу чергу і стільки ж у другу. Усього до України було передано кадри 5-ти губернських і 44-х повітових військкоматів. В Одеській губернії різними військовими округами РСФРР були укомплектовані 5 повітових військкоматів.

2.1.3. Активізація українських повстанців

Із настанням весни бойова активність громадян України почала зростати. Ю. Тютюнник писав: «Практичний розум і тяжкий досвід допомагав «дядькам» вірно орієнтуватися відносно політики своїх ворогів, і вони, відкидаючи незрозумілу «кому», не воюючи проти назви «рад», вимагали гарантій і, не чекаючи згоди Москви з їхніми вимогами, самі творили гарантії організацією війська». Агітаційна листівка, видана полковником А. Гулим-Гуленком під час Першого Зимового походу, давала прості та зрозумілі завдання селянським повстанцям:

*Полковник Андрій
Гулий-Гуленко*

«Йде весна. Гуртуйтеся! Будемо випроводжати непроханих гостей. Рушниці повинні бути прочищені й змазані. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде даний скоро Головним Отаманом Петлюрою».

Про те, що більшість повстанських формувань в Україні у 1920 р. були пов'язані саме з керівництвом УНР, також свідчить проект воєнної конвенції між командуванням Армії УНР і бароном П. Врангелем. Підпункт «в» другого пункту конвенції наголошував, що «штаб української армії бере на себе завдання керувати повстанням по всій Україні з метою полегшити російській армії її операцію на Нижньому Дніпрі. Час початку повстання має бути призначений за згодою обох командувань».

Перші повідомлення про активізацію повстанського руху в Одеській губернії з'являються вже у березні 1920 р. «Листування партійних і радянських органів про налагодження роботи» повідомляє про те, що «Березівка оточена бандитами, що оголосили терор партійним працівникам». Із Бірзули надійшла телеграма, яка повідомляла про підготовку виступу проти комуністичної влади, «заколотниками якого є галицькі офіцери». Зведення інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 6 березня 1920 р. повідомляє, що «галицькі частини, розташовані по се-

Бойові дії на території Північної Одещини у квітні 1920 р.

лах Ананьєвського повіту, ведуть серед селянства пропаганду самостійності та вихваляють Петлюру». Але з утвердженням комуністичної влади в Україні більшовики менше обтяжували себе пропагандою, а вдавалися до силових методів. Одразу ж після шевченкових роковин чекісти провели в Одесі та губернії серед галичан масові арешти. Більшовики чекали повстання, але не знали – де саме буде завдано їм удару. Жорсткий контроль, який вони почали встановлювати над галицькими вояками, відвернув їх увагу від іншого небезпечного для них українського військового формування.

Перше велике повстання на Південному Заході України у 1920 р. спалахнуло у Тирасполі. Тут було розміщено 1-й Чорноморський полк (361-й український радянський стрілець-

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

кий полк) під командуванням кубанського козака полковника Костянтина Яковича Здобудьволи. Політичний референт уряду УНР при Запорізькій дивізії (що перебувала у Першому Зимовому поході та підтримала повстанців на півночі Одещини) В. Совенко у своїй доповіді Головному отаманові УНР С. Петлюрі та Голові Ради Народних Міністрів від 4 червня 1920 р. повідомляв, що цей «полк було сформовано в Одесі заходами української жіночої спілки при денікінській і більшовицькій владі з козаків та старшин Армії УНР, які потрапили в полон до білих». Якщо полк формувала українська жіноча громадська організація, то можна уявити, в якому стані здоров'я були вояки до того, як сформувалася частина. Українські жінки фактично поставили на ноги цілий полк. Більшовики вважали цю частину ненадійною та збиралися полк обеззброїти. На відстані 20-ти км від Тирасполя, у німецькій колонії Касель, стояла кінна бригада УГА під командуванням І. Шепаровича. Між чорноморцями та галичанами було встановлено тісний зв'язок, і на спільній нараді обох командувань було прийняте рішення про повстання проти більшовиків. Прем'єр-міністр УНР І. Мазепа, який у той час нелегально перейшов демаркаційну лінію в районі Тирасполя, у своїх спогадах написав, що «головним організатором повстання був полковник О. Галкін».

Разом із полковником Галкіним в організації повстання взяв участь полковник Пшонник. Ще на початку 1920 р. Головний штаб Армії УНР надіслав його на Південний Захід України для проведення підпільної роботи. Свій штаб полковник розташував у Тирасполі і звідти керував підпільною роботою кількох районів. Велику увагу приділяв роботі із заможними німецькими та болгарськими селянами, які, на думку Б. Козельського (Голованівського), становили «найконсервативніший елемент». Полковник Пшонник у радянських офіційних документах фігурував як «полковник Пшенник». Ретельне

*Полковник
Йосип Пшонник*

вивчення документів і матеріалів Повстансько-партизанського штабу при Головній команді Армії УНР дало змогу точно встановити його особу. У записці, в якій шеф ППШ, генерал-хорунжий Ю. Тютюнник звернувся до польського зв'язкового – майора Чернецького – з проханням допомогти отримати візи до Румунії, вказані точні прізвище та ім'я полковника – «Пшонник Йосип». У накладній, підписаній Ю. Тютюнником, ці прізвище та ім'я повторюються, а у графі «фах» вказано: «кадровий старшина». З цього можна зробити висновок, що полковник Й. Пшонник у минулому був офіцером царської армії. Разом із Йосипом Пшонником візу до Румунії також мала отримати «Пшонник Ганна». За фахом Ганна Пшонник була вчителькою. В Україну військовим командуванням УНР була відряджена як зв'язкова. Ким вона доводилася полковникові Й. Пшоннику – дружиною, сестрою, донькою чи племінницею – невідомо. За браком іншої інформації про їхнє особисте життя це встановити точно не вдається.

Час повстання прискорив приїзд до Тирасполя 30-ти більшовицьких урядовців, що мали зайняти всі найважливіші посади у повіті. 6 квітня 1920 р. 1-й Чорноморський полк виступив проти більшовицької влади та швидко захопив Тирасполь. На допомогу полку прибув кінний галицький ескадрон з кінної бригади УГА. До повстанців приєдналися німецькі колоністи, які взяли під контроль станцію Затишшя. Представників влади арештовували і розстрілювали. Декого з них втопили у Дністрі (можливо, вони самі потопилися, рятуючись від повстанців). Відтак комуністичну владу в Тирасполі було повалено; галицька бригада пішла на з'єднання з іншими військами УГА, а Чорноморський полк під командуванням полковників Й. Пшонника, К. Здобудь-волі та О. Галкіна рушив до повітового центру Ананьєв, де також готувалося повстання проти більшовиків.

Приблизно у ці ж дні в Ананьївському повіті місцеві селяни пошкодили залізничні шляхи та телеграфні дроти на залізничній ділянці Голта-Бірзула. Приборкати диверсантів було наказано галицьким підрозділам, але галичани відмовилися від каральної акції, посилаючись на небажання псувати відносини з місцевим населенням.

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

У березні 1920 р. сотник Армії УНР Амінов зорганізував велику антикомуністичну підпільну організацію у селах Липецьке, Байтали, Селіванівка та Гандрабури. За оцінкою генерала М. Омеляновича-Павленка, «повстанців було сила – до 5000, але вони були зле озброєні». І справді, озброєні здебільшого косами, вилами, сокирами та граблями селяни цих сіл повстали і за допомогою Чорноморського полку 16 квітня 1920 р. захопили повітовий центр Ананьїв. Повсталими селянами та Чорноморським полком, що мав тоді складався з близько 350 піхотинців та 90 вершників, було захоплено автомобіль, 2 кулемети та велику кількість гвинтівок і набоїв. Полковник Й. Пшонник своїм наказом №1 призначив сотника Амінова начальником гарнізону міста Ананьєва і віддав розпорядження про негайне скликання повітового з'їзду селян та робітників. Усі більшовицькі державні та громадські установи (за винятком профспілкових) скасовувались. Оголошувалася вільна торгівля майже всіма продуктами й товарами. Однак продаж спиртних напоїв заборонявся. Й. Пшонник також розпорядився почати реєстрацію радянських працівників, міліціонерів, коней, сідел, фуражу. Військовим комендантом Ананьєва було призначено офіцера Дубиновського (його військове звання невідоме). Дубиновський розпорядився зареєструвати всіх офіцерів, чиновників, лікарів і підтримав постанову громадських зборів Свято-Троїцької волості, що закликала громадян «стати на захист Української Народної Республіки і мобілізувати всіх юнаків 1899–1900 років народження».

Повстання підтримали селяни усіх волостей повіту. Усі волості навкруги Ананьєва сформували повстанські загони та вислали їх до Ананьєва. Після завершення повстання у Ананьївському повіті надіслані у волості інструктори губкому КП(б)У з'ясували на місцях, що «багато членів комосередків були вбиті, оскільки у кожному селі була петлюрівська підпільна організація, яка видавала комуністів».

Генерал Михайло Омелянович-Павленко

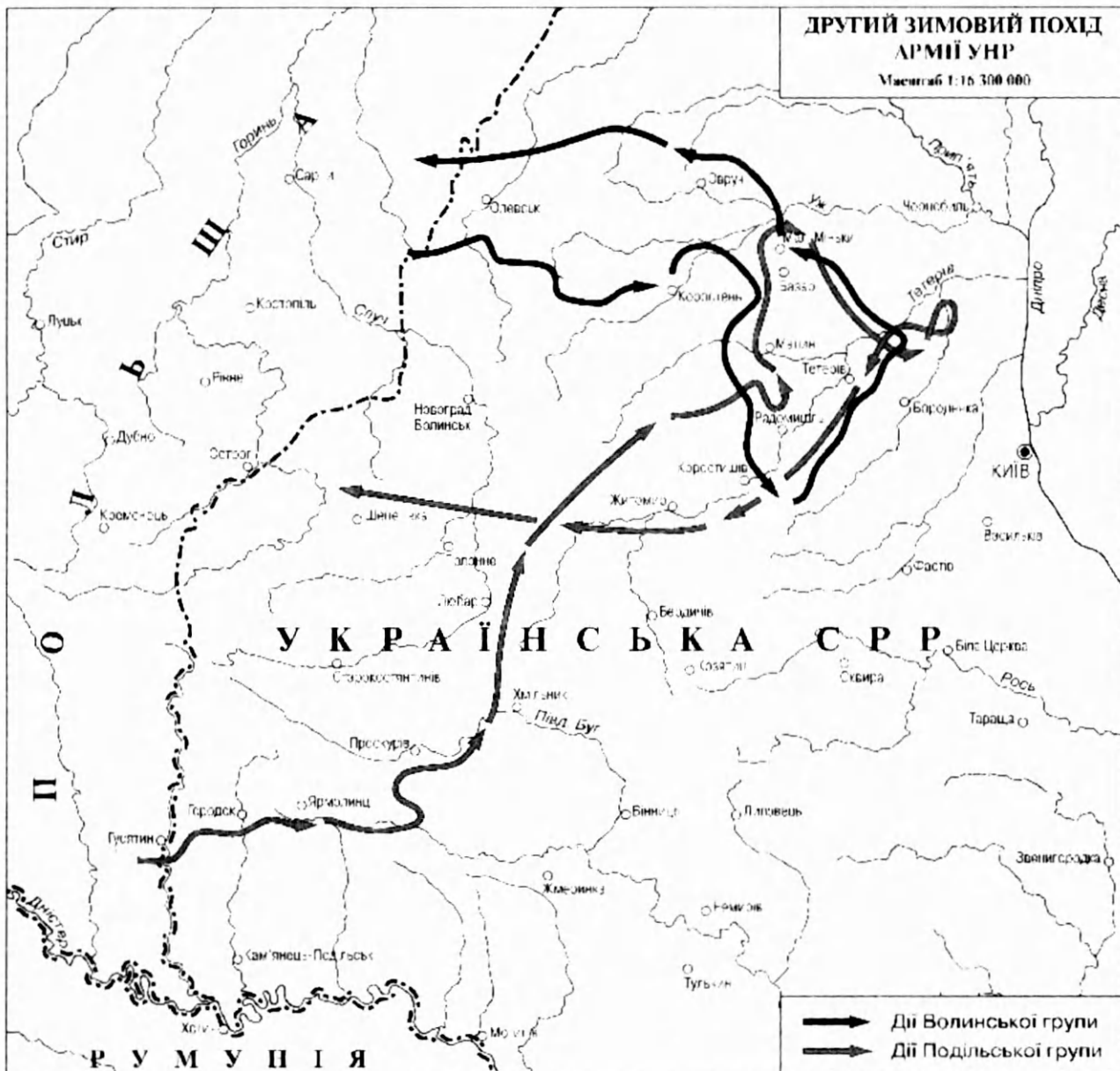
Частина червоної залоги Ананьєва відійшла до залізничної станції Жеребкове, де зайняла оборону. На придушення повстання в Ананьєві рушив червоний Балтський полк ВОХР, який спалив села: Селиванівку, Онуфрієвку, Пасіцели, Байтали та Липецьке, які нині знаходяться в адміністративних межах Ананьївського, Балтського і Котовського районів Одеської області. У селі Липецьке осередком опору червоним бійцям стала сільська церква. Озброєні селяни на чолі з невідомим священиком зайняли оборону в храмі і стали відстрілюватись. У перестрілці було вбито 21-го червоноармійця. Про долю повстанців та священика невідомо.

Захоплення Ананьєва червоним не вдалося. На думку Б. Козельського, повстанці під проводом Й. Пшонника та Амінова в Ананьєві утрималися через непогодженість дій червоних частин, яких було надіслано на придушення повстання. «Замість того, щоб спільно вдарити на банду, кожна частина виступала сама, даючи повстанцям можливість відбиватися від кожного загону нарізно».

У цей час на територію Балтського повіту Одеської губернії вступили частини Армії УНР, що перебували у Першому Зимовому поході під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка. Перед цим українські війська оволоділи Вознесенськом. У Вознесенську більшовики зазнали особливо великих втрат: на той час саме там проходив повітовий з'їзд комуністичної партії. Дізнавшись від селян-біженців про становище в районі Ананьєва, 3-й кінний полк кінної бригади Запорізького корпусу на чолі з полковником О. Вишнівським (за власною ініціативою) рушив на допомогу повстанцям. Повстанці та кіннота О. Вишнівського контратакували червоні війська і розгромили Балтський охоронний полк. Наснажені таким успіхом повстанці захопили ще Онуфрієвку і Байтали. Вони також атакували станцію Жеребкове, але їхні атаки були відбиті червоними. На допомогу повстанцям прибули ще 400 воїнів з 2-ма гарматами. Вони повели наступ на Жеребкове та розгромили червоних. У бою загинули 220 червоноармійців, в тому числі 31 комуніст.

20 квітня 1920 р. командуванню 41-ї червоної стрілецької дивізії було наказано організувати в районі Бірзули (нині – Ко-

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

Другий зимовий похід

товськ) міцний «кулак», для того щоб зупинити «банди Тютюнника». У районі Балти та Ананьєва червоні зосередили до 3 тис. бійців і командирів. Із підслуханої штабом Київської дивізії Ю. Тютюнника телефонної розмови червоних командирів Фіалковського і Стойкіна стало відомо, що зі сходу на Ананьєв наступав червоний відділ під командуванням Михайлова, підтримуваний бронепотягом «Ураган», а з боку станції Мардарівка – 121-а червона стрілецька бригада і комуністичний загін під командуванням Якимовича, підтримуваний бронепотягами «Червоний селянин» і «Коршун». Під селом Пасіцели це угруповання вело вперті бої з повстанцями, які потерпали від нестачі набоїв.

21 квітня генерал М. Омелянович-Павленко віддав наказ одночасно захопити Балту і Бірзулу. Виконання цього завдання було покладено на Київську дивізію Ю. Тютюнника та повстанське з'єднання С. Заболотного. Частини Ю. Тютюнника та С. Заболотного 23 квітня захопили Бірзулу і Балту. У Балті до них долучилася технічна галицька сотня (170 чоловік), яку червоні безуспішно намагалися роззброїти. Під час бою в місті виникла пожежа. Воїни Армії УНР під керівництвом коменданта Балти підполковника Добротворського локалізували пожежу і рятували майно місцевого єврейського населення. Також українські військовослужбовці провели в Балті розстріли мародерів. Саме в Бірзулі була захоплена згадувана вище таємна інструкція Л. Троцького. За словами В. Совенка «добута інструкція служила політпрацівникам дуже цінним контрагітаційним матеріалом, що достатньо було прочитати, як чути було як сипалися прокляття на голови комуністам».

23 квітня з боку станції Мардарівка на Ананьїв повело наступ червоне військо угрупування, яке складалося з Караульного батальйону військового коменданта Одеси та інших частин загальною кількістю 700 піхотинців, 200 вершників з 3-ма гарматами, великою кількістю кулеметів у супроводі автопанцерників і мотоциклістів. Ананьєвські повстанці і воїни Армії УНР зустріли вогнем і контратакували противника, відкинувши його на 15 км. Червоні залишили на полі бою дві гармати. Було взято в полон 27 червоноармійців.

25 квітня 1920 р. червоні війська повели наступ на Балту. Дивізія Ю. Тютюнника відійшла у район сіл Сінна, Козацьке і Кринички. Захищати Балту залишилися повстанці С. Заболотного чисельністю до 1000 бійців, які зав'язали бої з червоними військами. 5-й піхотний, 3-й кінний полки і повстанці перейшли у контрнаступ, і червоні відійшли у бік станції Борщі (нині – Котовський район Одеської області). Повстанці та воїни Армії УНР захопили 2 гармати, 3 кулемети та велику кількість набоїв. Тим часом кінний полк Чорних Запорожців і Чорноморський полк (у складі військового з'єднання Армії УНР М. Омеляновича-Павленка його стали називати «Чорноморський партизанський полк») завдали ударів по відступаючих червоних частинах. Червоні війська різними на-

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

прямами відійшли до станції Бірзула і Слобідка. Ініціатива знову перейшла до рук Армії УНР та повстанців. Захопивши Ананьїв і Балту, українські війська позбавили 14-у червону армію, що діяла на вінницькому напрямі, можливості використати найважливіші магістралі Жмеринка–Одеса і Бірзула–Знаменка.

26 квітня у селі Познанка на відстані 20 км на схід від Балти (нині Любашівський район Одеської області) відбулася нарада командирів військових частин Армії УНР і повстанських отаманів для обговорення плану подальших дій. Ю. Тютюнник згадував: «Одеса, Миколаїв, Херсон тягли нас на південь. Опанування узбережжям Чорного моря розкривало перед нами широкі політичні перспективи і давало великі економічні вигоди. Усі дані промовляли за те, що захопити Південь не буде важко для нас. Правда, був ризик, що росіяни намагатимуться скинути нас у море, але де не було ризику?»

Під час наради надійшла звістка про виступ галичан, яких за висловом Ю. Тютюнника «треба було рятувати». З 28 по 30 квітня 1920 р. угруповання Армії УНР зосередилося в районі Балта–Ольгопіль–Пісчана–Саврань. Пізніше війська вийшли за межі Одеської губернії. Полк Чорних Запорожців разом із повстанцями, які в той час оперативно підлягали командуванню цього полку, зруйнували залізничний шлях. Після здійснення цієї операції повстанців знову очолив полковник Й. Пшонник. 29 квітня 1920 р. повстанці полковника Й. Пшонника й отамана С. Заболотного ще утримували Ананьїв і Балту.

Із початком травня ці міста знову опинилися під владою комуністів. Але бої в районі Ананьєва не припинялися. З «Доповіді про боротьбу радянської міліції з бандитизмом в Одеській губернії за лютий–червень 1920 року» стає відомо, що «надісланий з Одеси загін міліції на шляху до Ананьєва вступив у бій з бандою, але завдяки чисельній перевазі останньої був розбитий, причому частина потрапила до полону, а частина повернулася до Одеси. У бою було вбито начальника загону Валеріанова».

Повстанський рух проти більшовиків охопив усі повіти Одеської губернії. На початку травня 1920 р. почалося пов-

стання селян і галицьких вояків у Тираспольському повіті. У Парканській та Слободзейській волостях селяни повстали під гаслом «За Радянську владу без комуни і чрезвычайки». Їх підтримали галицькі вояки, які 8 травня зайняли станцію Затиштя (нині – Ширяївський район Одеської області), обеззброїли два ешелони з червоноармійцями та зірвали у повітря три мости на перегоні станцій Затиштя і Перехрестівка (нині – село Перехрестово Фрунзівського району Одеської області). 9 травня на станції Затиштя відслужили молебень і склали присягу на вірність Україні повсталі галицькі частини і патріотично налаштоване населення. Але 12 травня вояки УГА залишили залізницю і відійшли в район Ананьєва і далі – на з'єднання з Армією УНР.

Після відходу галицьких частин з Тираспольського повіту червоні війська швидко придушили повстання у Слободзейській та Парканській волостях. У повстанні взяли активну участь навіть члени Парканського волвиконкому. У селі Паркани у населення було вилучено більше 100 гвинтівок, 20 обрізів, три кулемети, 25 саперних лопаток, телефонні апарати і навіть одна похідна кухня.

В оперативному районі залізниці Одеса–Бірзула продовжував діяти лише повстанський загін кількістю близько 500 бійців під командуванням хорунжого Нікітіна, що складався з вояків Армії УНР, селян і галичан, які відбилися від своїх частин. 14 травня загін Нікітіна атакував залізницю і зайняв станції: Чубівка, Мардарівка і Перехрестівка. На станції Мардарівка повстанці повністю захопили лінійну НК, вивезену згодом у село Кочурівка (нині – Котовський район Одеської області) і там розстріляну. На станції Перехрестівка було захоплено в полон продзагін з 18 бійців. Чотирьох із них, що були членами комуністичної партії, повстанці розстріляли біля села Мала Кіндратівка. Не отримавши підтримки від інших повстанських формувань, загін Нікітіна частково розсіявся. Сам хорунжий Нікітін з сотнею бійців та двома кулеметами вирушив на терен розташування частин Армії УНР під командуванням генерал-хорунжого Ю. Тютюнника, де з ними і з'єднався.

Влітку 1920 р. активність повстанського руху посилилась у зв'язку з насильною мобілізацією до Червоної армії та

конфіскаціями продзагонами зібраного селянами врожаю. В одному Ананьївському повіті до 30 серпня 1920 р. було конфісковано 1,5 млн. пудів зерна і 2 тис. голів великої рогатої худоби. Селяни відповідали повстаннями. Наприклад, в селі Павлівка Ананьївського повіту (нині – Фрунзівський район Одеської області) після конфіскації червоним продзагоном 3237-ми пудів зерна і 630-ти пудів м'яса спалахнуло селянське повстання, яке більшовицькі власті жорстоко придушили.

2.2. Підпільні диверсійні організації

2.2.1. Воєнна діяльність червоноармійських загонів: виявлення підпільних організацій українських загонів

У самій Одесі в травні 1920 р. чекісти виявили та знешкодили небезпечну підпільну організацію, яка готувала повстання в Одеському повіті губернії. Очолювали організацію колишній командир білогвардійського Дроздовського загону полковник Гусак-Гусаченко і колишній пристав Сквирського повіту капітан Москвин, який проживав під прізвищем Наумов і працював у військкоматі.

За інформацією офіційних документів Одеської губернської Надзвичайної Комісії та з більшовицької преси, третім керівником організації вважався брат Юрія Тютюнника – Георгій Тютюнник, який проживав під прізвищем Тютюников. Але за православною традицією Юрій та Георгій – це одне й те саме ім'я. Юрко – це слов'янський народний варіант грецького православного імені Георгій. Ю. Тютюнник народився 24 квітня 1891 р. Напередодні було християнське свято Георгія Переможця (Змієборця), тому священник місцевої православної

Генерал-хорунджий
армії УНР
Юрій Тютюнник

Михайлівської церкви Василь Скрипчинський назвав малюка іменем святого. У всіх дореволюційних російськомовних документах Юрій Тютюнник значився як Георгій. З цього можна зробити висновок, що інформація з радянських джерел не відповідає або не зовсім відповідає дійсності. Можливо, це був нерідний брат або брата Ю. Тютюнника звали іншим ім'ям (наприклад Григорій), а в документах було допущено помилку, яку за роки радянської влади ніхто не виправляв. Сучасний дослідник життя та діяльності Ю. Тютюнника О. Шатайло у своїй книзі «Генерал Юрко Тютюнник» так і не зміг з'ясувати імен усіх рідних братів Юрія, не кажучи вже про родичів. Можливо, цей Тютюнник взагалі не був родичем генерала Ю. Тютюнника, а цю легенду вигадали самі чекісти для надання більшої значимості його арешту у звіті перед вищим керівництвом.

Підпільна організація зорганізувала збройний фіктивний червоноармійський загін, який мав виступити на фронт начебто проти військ Армії УНР Ю. Тютюнника та повстанців. Планувалося підняти повстання в Одеському повіті і у разі успіху атакувати губернський центр. У цьому випадку Москвин, який залишався в Одесі, мав завдання разом із підлеглими йому підпільниками захопити губернську НК.

Зазначимо, що, крім капітана Москвина, відповідальні посади в радянських установах займали й інші активні члени організації. Одним із найактивніших членів організації був доктор Солчинський. Його співмешканка Чижевська під прізвищем Волжко була більшовицькою партійною працівницею. Головний агітатор організації – колишній поручник Гапонов – служив у штабі червоної дивізії на посаді метеоролога і видавав зі штабу таємну інформацію.

Виступ загону на фронт призначався на 7 або 8 травня 1920 р. Документи вояків загону виготовляв і штампував сотник Армії УНР Маківський, що був помічником Москвина. Маківський мав печатку і штамп 2-го українського радянського кавалерійського полку. Сотника Маківського чекісти заарештували першим разом з його співмешканкою Тібановою. Тібанова одразу ж була звільнена. Вона мала необережність побігти й повідомити про арешт Маківського Тютюнникові та

навела чекістів на його слід. Після здійснення цих нехитрих оперативно-пошукових заходів НК заарештувала майже всіх діяльних членів цієї підпільної організації та інших осіб, які мали до неї відношення.

2.2.2. Диверсійна діяльність німців-колоністів

У середині червня 1920 р. у Тираспольському повіті спалахнуло велике повстання, яке охопило Катаржинську, Петроверівську, Малигонівську, Павлівську, Захарівську та Ташликську волості. Розпочалося воно у селах Осинівка (нині – Ширяївський район Одеської області) та Антонівка (нині – Красноокнянський район Одеської області) через відмову молоді від мобілізації та перекинулося на цілий район Роздільна–Тирасполь–Дубоссари–Мардарівка–Затишся під гаслом «За Радянську владу без комуністів і чрезвычайки». Керувала повстанням «Вища рада народного повстання», штаб-квартира якої знаходилась у волосному центрі Захарівка. Прізвище та ініціали головного військового керівника залишаються не з'ясованими. У розвідувальному звіті штабу Армії УНР від 26 червня 1920 р. повідомляється, що повстання відбулося під проводом хорунжого Ісакевича. У зведенні інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 21 липня 1920 р. керівником повстання названо прапорщика Ісаєнко. Отже, достовірно відоме лише військове звання провідника повстанців. Його помічниками були брати Діденки та офіцер Армії УНР німецького походження Бауер. «Вища рада народного повстання» налагодила зв'язок з підпільною організацією німців-колоністів в Одеському повіті на чолі з членом партії правих есерів Людвігом Шоком. Ця організація підготувала виступ на підтримку повстання, що було заплановано у Тираспольському повіті. Планувалося переривання залізничних комунікацій, знищення мостів та спільний наступ на Одесу повстанських формувань обох повітів.

Слід зазначити, що німці України брали найактивнішу участь у повстанському русі проти більшовицької влади не лише у межах Одеської губернії. Так, керівниками антибіль-

шовицького повстання у місті Тростянець були німці: директор Тростянецької цукроварні, колишній офіцер царської армії Шилінг, колишній секретар мирового судді Каштелер та власник аптеки Клінке.

Повстання німців-колоністів планувалося в Одеському повіті на двадцяті числа червня, але стихійні повстання українських селян відбулися раніше. 18 червня заможні селяни сіл Фестерівки, Єреміївки та Карпове (нині – Роздільнянський район Одеської області) підняли повстання, які були швидко придушені великим загоном повітової міліції. У результаті зіткнень було вбито кількох повстанців та одного міліціонера.

24 червня 1920 р. жителі села Сергіївка роззброїли червоноармійців-міліціонерів, що конвоювали мобілізовану молодь. Виступ було одразу ж підтримано озброєною молоддю німецької колонії Петерсталь, яка виїхала на підводах з кулеметами, щоб з'єднатися з повсталими. Повстала молодь рушила до села Маяки, де знаходився збірний мобілізаційний пункт, та захопила його. Було обеззброєно і розстріляно 50 червоноармійців і політпрацівників. Після цього повстанці зайняли містечка Біляївку та Овідіополь в Одеському повіті та перейшли у Слободзейську волость Тираспольського повіту. За повідомленням Слободзейського волосного ревкому від 1 липня 1920 р. велике повстанське формування чисельністю близько 600 бійців, з кулеметами, зайняло села Ліски, Троїцьке, Яськи, Маяки та Градениці (нині – Біляївський район Одеської області). Пізніше були зайняті села Георгіївка, Калоглея та Роксолани (нині села належать до Овідіопольського району Одеської області). Керували повстанцями німець Еберле та українець Концевич. Повторилася минулорічна ситуація.

Влітку 1919 р. приводом до запланованого антикомуністичного повстання німців та болгар в Одеському повіті також стала мобілізація, оголошена Губвиконкомом Одеської губернії. Відмінність полягала в тому, що у 1920 р. німців підтримали не лише болгар, а й українці. У 1919 р. німці-колоністи співчували А. Денікіну та активно підтримували його військо. Після нищівної поразки білогвардійців позиція німецького селянства змінилася.

На придушення антикомуністичних повстань у Тираспольському й Одеському повітах більшовицька влада кинула 361-й полк 41-ї стрілецької дивізії та війська ВОХР. Зведення губернської НК від 13 липня 1920 р. свідчить про те, що на цей час повстання в Одеському повіті та Слободзейській волості Тираспольського повіту було придушене. Про втрати з обох боків у зведеннях не повідомлялося, крім того, що у Маяках було розстріляно 10 повстанців. За повідомленням більшовицької губернської преси, Еберле і Концевич у ході придушення повстання загинули.

2.2.3. Репресивні заходи більшовиків

У районі станцій Мардарівка–Затишшя–Веселий Кут–Роздільна червоними військами в боях було вбито 106 повстанців і розстріляно 118 осіб. Було спалене село Гедемирівка та конфісковано 26 вагонів худоби. Веселий Кут перейменували на Червоний Кут (нині – Ширяївський район Одеської області). І це символічно. Веселоці більшовики замінили на пролиту ними червону кров українських селян. 20 квітня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями». Основна увага в цьому документі приділялася посиленню репресивних заходів щодо селянства у разі його підтримки повстанців. Зокрема в місцевостях, охоплених повстанським рухом, тобто майже на всій території України, відновлювався інститут заручників та кругова порука населення за будь-яке заворушення, а тим більше виступ проти комуністичної влади. У випадках відвертої ворожості населення, відмови видати повсталих передбачалося знищення села. Так, в Одеській губернії за підозрою в руйнуванні залізничного полотна на роз'їзді Казанка–Новий Буг радянський бронепотяг обстріляв село Нова Дмитрівка. Унаслідок цього було вбито і поранено 30 чоловік, згоріло 12 хат. Більш комплексно репресивні заходи більшовицької влади проти повсталого українського народу були задекларовані у «Програмі червоного терору» Християна Раковського у вересні 1920 р.:

1. Усі ватажки банд і всі, хто бере участь у бандах, оголошуються поза законом. Кожний бандит буде розстрілюватися на місці як ворог робітничо-селянської влади.

2. Близькі родичі бандитів беруться заручниками і відправляються до концентраційного табору. Майно бандитів та їх близьких родичів конфіскувати на користь місцевої бідноти.

Близькі родичі повстанських керівників здебільшого розстрілювалися, а не відправлялись до концтабору. Так, 15 березня 1921 р. чекісти розстріляли батька, а через два місяці дружину та тестя отамана Завгороднього. У Первомайському повіті Одеської губернії чекісти на чолі з начальником повітової НК Корнеєвим без суду і слідства розстріляли матір отамана Лиха (К. Бондарука) Тетяну, молодшого брата Тимофія, сестру Наталію та її чоловіка Семена Лебедушка. Були розстріляні батько отамана С. Гризла та мати отамана Яблучка (Примака), п'ятдесятирічна Марія Примак. У Будищах (рідне село генерал-хорунжого Ю. Тютюнника) були розстріляні всі чоловіки, хто мав прізвище Тютюнник. Була розстріляна перша дружина повстанського отамана І. Трейка. І цей перелік можна продовжувати. Стосовно майна репресованих, то воно часто потрапляло до рук більшовицьких можновладців, а не місцевої бідноти.

Інші пункти «Програми червоного терору» були не менш жорстокими:

3. Села, що надають допомогу бандитам і дають їм продовольство, коней, підводи або поповнення, піддаються військовій блокаді. Покаранням може бути: контрибуція продовольством, грошова контрибуція. Конфіскація майна, обстріл сіл та їх повне знищення.

4. Усі радянські працівники повинні подати списки сіл, які підтримують повстанців.

5. В усіх околицях, де існують повстанські заворушення, брати заручників.

6. У випадку повстань заручників негайно розстрілювати.

Села, які підтримували повстанців одними контрибуціями, ясна річ, не відкуповувались. У селі Мокра Калигірка, яке було базою повстанського загону отамана С. Гризла, червоні поставили в ряди усіх чоловіків та розстрілювали кожного

Отаман Орел
(Яків Гальчевський)

одинадцятого. У такий спосіб були розстріляні 17 українців і 5 євреїв. Дівчат, жінок і навіть неповнолітніх дівчаток у таких селах червоноармійці та чекісти гвалтували і не несли за це жодного покарання. Якщо, звичайно, їх за це пізніше не карали повстанці. Так сталося після масового згвалтування червоноармійцями неповнолітніх дівчат у селі Вовчі Хутори. Наступної ж ночі бійці повстанського загону отамана Орла (Я. Гальчевського) обеззброїли винну у цьому ганебному злочині червону частину та повідтинали гвалтівникам геніталії.

Щоб запобігти переходу селян до повстанців, передбачалася можливість арешту всього дорослого населення цілих місцевостей. За постановою РНК УСРР від 19 травня 1920 р. при військових частинах, що вели боротьбу з повстанським рухом, створювали «революційні трійки», що наділялися правами ревтрибуналів, тобто їх діяльність не регламентувалася ніякими юридичними процедурами, а рішення виконувалися беззастережно. Зокрема, у постанові від 5 червня 1920 р. революційної трійки при Чаплинській групі військ, іменем РСФРР (навіть не УСРР – авт.) було оголошено про розстріл «заколотників та ініціаторів сільського сходу та арешт і направлення на примусові громадянські роботи в концтабір всього чоловічого населення від 18 до 50 років хутора Вовчанського Григоріївської волості Криворізької округи».

Політику терору до громадян здійснював будь-який владний режим в Україні під час громадянської війни. Але більшовицький «червоний терор» помітно виділявся досить спрощеною процедурою винесення смертного вироку і приведення його до виконання. Ось лише одне повідомлення більшовицької губернської преси 1920 р.: «Київська губернська НК, розглянувши справи за обвинуваченням ряду громадян в спекуляції валютою та розповсюдженні брехливих чуток про нестійкість Радянської влади та нестійкість нашого переможного Червоного фронту, постановила до наступних осіб застосовувати найвищу

міру покарання: І. Прасковський, завідуючий театром «Аполло», А. Могилевський, власник хуτροвої крамниці та майстерні на Миколаївській вулиці, Г. Третьяк, службовець Соломенського банку, Я. Антокольський, власник хуτροвої крамниці, В. Верба, власник косметичної крамниці, Н. Райтор, власник майстерні чоловічого одягу». У Києві кількість страчених більшовиками за роки громадянської війни громадян становила не менше 12 тис. осіб. За січень–лютий 1921 р. тут було розстріляно 200 народних вчителів, звинувачених у співчужанні повстанцям. У містечку Помошній було розстріляно 40 жінок-українок, чоловіки яких служили в Армії УНР. Кількість розстріляних за добу в одеській НК іноді сягала близько ста осіб.

Голова Всеукраїнської Надзвичайної комісії О. Лаціс охарактеризував суть радянського правосуддя так: «Ми не воюємо проти поодиноких осіб, ми винищуємо клас. Не шукайте доказу в мотивах присуду, що звинувачений словами чи ділом становить небезпеку для радянської влади. Перше питання до звинуваченого таке: до якого класу він належить, його професія і якого він походження. Ці питання вирішують його долю. У цьому суть червоного терору».

Підлеглі Лаціса на місцях діяли цілком відповідно до цих настанов. Так, в Одесі за хабарництво у великому розмірі одеська колегія губернської НК постановила розстріляти Ісака Ентеля, але, враховуючи його єврейське та пролетарське походження, розстріл замінили на ув'язнення у концтаборі. І це тоді, як українські військовослужбовці – генерал-майор Дмитро Дубонос і офіцери: Микола Соломін, Орест Стефанович, Дмитро Нещадим, Яким Бочковський та Петро Кондратенко – були розстріляні лише за те, що не з'явилися на реєстрацію колишніх офіцерів. Жертвами червоного терору часто ставали люди, які не становили навіть потенційної небезпеки для комуністичної влади. 25 червня 1921 р. Одеський губревтрибунал засудив до розстрілу інваліда і бідняка А. Вакуленка, жителя Вознесенського повіту, за те, що той закопав два мішки зерна та ховав гранату для самозахисту.

Тисячі громадян України за двадцять років до початку Великої Вітчизняної війни пройшли через концтабори. Складовою табірною контингенту були селяни, що (без зброї) ви-

словлювали своє ставлення до тогочасних подій. Про таке громадянське право як свобода слова в Радянській Україні вже і не згадували. Мешканець села Меленець Полянського повіту Волинської губернії Ф. Бондарчук потрапив до концтабору за те, що якось двічі висловився: «Дурнями будуть ті, хто піде у Червону армію» та «Хліб забирають для панів, які записалися в комуністи, а працювати не хочуть».

А мешканку Житомира Г. Нечипоренко було засуджено за контрреволюцію, тому що під час більшовицької маніфестації, яка проходила вулицями міста, зауважила: «Голих, босих, роздягнених змушують ходити на демонстрацію, добре одягаються комісари». Станом на 1 січня 1921 р. на території Української СРР існувало 18 концтаборів: вінницький, елісаветградський, житомирський, катеринославський, київський, кременчуцький, лисичанський, лубенський, луганський, миколаївський, одеський, полтавський, роменський, таганрозький, харківський, херсонський, чернігівський та чистяківський. У 1921 р. передбачалося збільшити їх кількість до 24-х. Це вам нацистський план «Ост» нічим не нагадує? Так. Німецькі нацисти в усьому наслідували московських комуністів.

У період 1920–1921 рр. починається процес депортації громадян України у віддалені регіони Російської Федерації. Після спалення більшовиками села Попова Гребля Ольгопільського повіту Подільської губернії його мешканців – агрономів, вчителів, простих селян – було засуджено до висилки вглиб Росії. За постановою Одеського губернського ревтрибуналу від 27 червня 1921 р., вісімдесятирічного селянина Михайла Опанасовича Тараненка вислали з Вознесенського повіту аж до Уральської губернії. Нехай дід вмирає на чужині! Та все ж на той час депортації за межі України ще не несуть масового характеру, але початок усе ж покладено.

Значна частина українського селянства позбавлялася політичних та громадянських прав. У 1920 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову, за якою заможні селяни позбавлялися виборчого права та права виступу на сільських виборчих зборах. Заможні селяни, які за результатами виборів проходили у Ради, каралися позбавленням волі на два роки. Такі «чистки» Рад відбувались і в містах. Авторитет Рад, як органів представ-

ницької влади, у суспільстві впав остаточно. Так само як зараз в українському суспільстві впав «нижче рівня міського водовідведення» авторитет парламенту і місцевих рад.

2.2.4. Українці у боротьбі з радянською системою: ключові постаті

Система, запроваджена в Україні та по всій території колишньої Російської імперії, підвладній більшовицькій партії, не могла не викликати збройного опору з боку широких верств населення. Цю систему найкраще охарактеризував Лейба Троцький (Бронштейн): «Ми повинні перетворити Росію в пустелю, населену білими неграми, яким дамо таку тиранію, яка не снилася найстрашнішим деспотам Сходу. Різниця лише в тому, що тиранія ця буде не з правого боку, а з лівого, і не біла, а червона, оскільки ми проллємо такі зливи крові, перед якими здригнуться та побліднуть всі людські втрати капіталістичних воєн». Але нащадки вільних українських козаків не погоджувалися бути «білими неграми», над якими буде стояти з батоном московський плантатор, і повставали зі зброєю в руках.

Після придушення повстання хорунжий Ісакевич-Ісаєнко, брати Діденки та Бауер разом з 40 бійцями почали пробиватися до радянсько-польського фронту. За розвідувальним звітом штабу Армії УНР, повстанський загін рушив через район сіл Каменка на Дністрі й Грушка, де відбувся бій з червоним кінним полком, що стояв у Каменці. Повстанцям вдалося прорватись, але подальша їх доля невідома.

Слід відзначити, що селянство Тираспольського, Одеського і Ананьєвського повітів, що неодноразово повставало у квітні-серпні 1920 р., вже мало значний досвід повстанської боротьби. За дослідженнями, які провів у 1960-х рр. П. Балковий, одними із перших на Одещині наприкінці 1918 р. організувалися саме придністровські повстанські загони. У лютому 1919 р. вони зайняли Тирасполь і вели запеклі бої з білогвардійцями та інтервентами. Наприкінці лютого – у березні 1919 р. проходило повстання проти білогвардійців у Маяках, Біляївці та

Яськах. У березні 1919 р. селянські повстанські загони визволили від білих місто Ананьїв. Українських повстанців у таких випадках радянські історики здебільшого одразу ж зараховували до червоних партизанів. Так само, як це робило в роки війни червоне командування. Наприклад, повстанському отаманові П. Масюті та його підлеглим перебування в Армії УНР було зараховане як «служба в червоних партизанах».

В Ананьєвському повіті у другій половині червня – першій половині липня найбільшого клопоту більшовицькій владі завдавав повстанський загін під назвою «Чорна Хмара», яким командував отаман А. Гребенник.

Антон Якович Гребенник народився 15 січня 1890 р. у селі Велика Михайлівка на Катеринославщині. Закінчив Гнідинське ремісниче училище, а згодом сільськогосподарські курси у Катеринославі у 1911 році. Брав участь у Першій світовій війні як рядовий солдат. У січні 1916 р. закінчив Казанську школу прапорщиків. Служив у 248-му запасному полку. Пізніше отримав звання поручника та посаду військового коменданта станції Алтата на Рязансько-Уральській залізниці. У березні 1917 р. повернувся в Україну. Служив у 264-му піхотному полку в місті Славута на Волині. У 1918 р. повернувся до рідної місцевості. Там він був заарештований Нестором Махном за агітацію на підтримку уряду УНР. А. Гребенника засудили до розстрілу, але той втік з-під варті. Зібрав повстанський відділ, який оперував проти червоних, білих і махновців, і в 1919 р. нараховував до 180-ти бійців.

Найзначнішою бойовою операцією цього повстанського формування був напад на залізничну станцію Бірзула. У результаті нападу були зруйновані споруди та обладнання станції. Загін складався з двох піхотних відділів та одного кінного. Кінним командував уродженець міста Олександрівська, хорунжий Курочка, а піхотними – поручник Петренко та колишній учитель з села Каменка, прапорщик Хоменко. Улітку 1920 р. загін «Чорної Хмари» під ударами Червоної армії вийшов з Одеської губернії до Дніпра в район переправи врангелівських військ. На цей момент білогвардійці вже були розбиті. Загін розпався. З 600 бійців на лівий берег Дніпра переправилися лише 318. Інші залишилися на правому березі, і

їх подальша доля невідома. Під час переправи загинув командир кінноти Курочка. А. Гребенник зі своїми бійцями перейшов до Криму, не приєднуючись до білогвардійців і не беручи участі в боях. Евакуювався до Стамбула. Наприкінці 1920 р. дістався Польщі. Перейшов радянсько-польський кордон в районі Гусятина і знову почав діяти проти більшовицької влади. Архівні матеріали фонду Київського губернського ревкому, що зберігаються у Державному архіві Київської області, свідчать про те, що повстанський загін з аналогічною назвою чисельністю 125 шабель діяв у квітні 1921 р. у Липовецькому повіті Київської губернії. Улітку 1921 р. загін оперував у Голованевській волості Первомайського повіту Одеської губернії у складі 200 піхотинців та 50 вершників.

Активність повстанського руху в повітах не могла не позначитися на становищі в губернському центрі. У липні 1920 р. в Одесі НК викрила та ліквідувала ще одну українську підпільну організацію, яка готувала антибільшовицьке повстання. У місті найактивнішими учасниками підпілля були офіцери-українці та діячі одеської «Просвіти».

Очолювали підпільну організацію головний діяч одеської «Просвіти» П. Климович – колишній міністр фінансів гетьманського уряду та представник Української ради при гетьманові П. Скоропадському, М. Кравець – секретар одеської «Просвіти», і колишні вихователі одеського кадетського корпусу, полковники П. Овсяненко та А. Сніжко. До складу підпільної організації також входили полковник А. Домбровський, військовий інженер В. Блажевський, спадковий почесний громадянин Одеси Ф. Величковський, директор цукрового заводу Ф. Коробейник, викладач гімназії, головний агітатор серед німців-колоністів І. Церр, службовець Ю. Розе, його рідна сестра, зв'язкова організації О. Розе, прапорщик (хорунжий) Л. Скубенко, офіцер В. Куповський, офіцер Української Галицької армії Б. Зачайкевич, солдати УГА С. Водянюк, В. Морозів, Г. Юнак, Іванців, Денисюк, Брикайло, Южглам, господар перукарні С. Рябцов, телеграфіст-зв'язковий К. Ракін, службовці Л. Губерштейн, К. Литвиненко, червоноармійці Л. Норберт та С. Шульга. За розробленим планом повстання п'ять бойових підрозділів організації під командою Л. Нікуліна, Р. Руокке, В. Сачіванова,

М. Олевського та А. Доровського мали в умовний час звільнити концтабір (колишній кадетський корпус) і захопити артучилище, берегову батарею, НК та інші об'єкти.

Але чекістам вдалося відвернути небезпеку. Усі вищевказані особи, а також отаман повстанського загону А. Гребач, який прибув на зв'язок з керівництвом організації разом зі своїм заступником А. Усаневичем (колишнім корнетом царської кінноти), були заарештовані та розстріляні. Разом з ними як активних членів організації було розстріляно ще 25 осіб: М. І. Бишевський, І. Д. Кривошеєв, К. Ф. Сіренко, В. В. Попель, Є. Ф. Крюкова, В. І. Попов, В. А. Соколов, В. І. Ніцецькін, В. П. Фесин, Ш. К. Мільтер, А. Л. Ріфман, З. Л. Рейнхардт, М. О. Павлов, А. С. Кадігробов, Г. К. Могильов, Є. Д. Пузанов, Л. М. Шаєвський, Ф. А. Карасьов, К. А. Дройцеківський, І. Б. Ковальчук, В. А. Панченко, І. В. Ковальський, В. Л. Матиковський (можливо, Матківський), І. Н. Морженко, С. М. Главінський. До концтабору було відправлено 46 членів сімей розстріляних.

На початку серпня 1920 р. на території Балтського та Первомайського повітів Одеської губернії проти більшовицької влади активно діяло повстанське з'єднання отамана С. Заболотного. На території Вознесенського повіту оперувало інше вкрай небезпечне для більшовицької влади угруповання отамана Іванова. Ядро цього загону складала 30 бійців. Заступником отамана Іванова був колишній командир Чорноморського партизанського полку, полковник К. Здобудьволя.

«Іванов» – це псевдонім. Щодо справжніх імені та прізвища отамана єдиної версії немає. Колишній повстанець Ю. Степовий (також псевдонім, справжнє прізвище невідоме), автор виданих у 1947 р. у Мюнхені спогадів «В Херсонських степах» пише, що під псевдонімом «Іванов» воював отаман Андрій Черноус, який загинув на свято Покрови у 1921 р. під час бойової операції червоної кінноти на Лелеківських хуторах. Дослідження, проведені Р. Ковалем, наштотували його на висновок, що справжні ім'я та прізвище отамана Іванова – Ілля Тишанін. Але Р. Коваль у своїй версії схиляється до думки, що під псевдонімом «Іванов» діяв не один повстанський отаман на півдні України. За архівними документами Повстансько-партизанського штабу Ю. Тютюнника, «отаман Іванов», що оперував у

Вознесенському повіті Одеської губернії, був колишнім поліцейським. Хто з повстанських отаманів служив до революції в царській поліції, встановити не вдалось.

7 серпня 1920 р. загін отамана Іванова здійснив напад на артилерійський склад у місті Вознесенську. Склад було повністю знищено. Щоб переслідувати повстанців, більшовицькими властями було надіслано загін кінної міліції. Але ніяких результатів цей міліцейський «план-перехват» не дав.

У першій половині серпня 1920 р. у Вознесенському повіті відбулися селянські повстання проти продрозверстки і мобілізації молоді у Червону армію в 2-й полк у Миколаївській, Єланецькій та Вознесенській волостях. У Тридубській волості Первомайського повіту у відповідь на жорстоке поводження червоноармійців і комісарів з юнаками, що відхилялися від мобілізації, спалахнуло повстання. За зведенням Одеського губкому КП(б)У про повстання в губернії за червень, липень і серпень 1920 р., це повстання очолив отаман Заболотний. Але в цей час Семен Заболотний знаходився у Балтському повіті та очолювати цих повстанців не міг. Повстання очолив його брат. У ході повстання селяни вбили всіх червоних політпрацівників. Висланий на придушення повстання червоний підрозділ розігнав повстанців, заарештував вісьмох чоловік і трьох із них розстріляв.

У цей час С. Заболотний діяв у Бондуровській та Савранській волостях Балтського повіту. З угрупованням С. Заболотного взаємодіяв повстанський загін отамана Шаргородського, брат якого – Сава Васильович – служив писарем Бондуровського волосного військкомату і був заарештований у липні 1920 р. Одеською губернською НК.

У ніч на 10 серпня 1920 р. загін С. Заболотного взяв село Бондурово, а 12 серпня – Саврань. У волосному центрі Саврань збройний опір чинила лише міліція, проти якої повстанці застосували розривні кулі. Під час стрілянини загинули міліціонери В. Федосєєв і Д. Максименко. Повстанцями було знищено всі волосні установи. Уранці 13 серпня біля села Концеба відбувся бій між загоном С. Заболотного та червоним відділом, що складався з кінної міліцейської групи (12 чоловік) і продзагону (65 чоловік) з двома

кулеметами. Після короткої стрілянини повстанський загін зник у Гетьманському лісі. Після цього до червоного угруповання приєднався Ольгопільський продзагін чисельністю 79 чоловік, і почалося переслідування повстанців. Червоним вдалося наздогнати загін Заболотного біля села Красненке, де відбувся бій. За рапортом начальника повітової міліції, в бою загинули два кінних міліціонери і один продармієць. Втрати повстанців залишилися невідомими, оскільки за цим же рапортом «банда Заболотного була повністю знищена». У гучному переможному рапорті міліцейський «акин» навіть докладно оспівав як це відбувалося: «Половина банди була перерубана, а частина кинулась у річку Буг, де потонула. Деякі бандити поховалися в кукурудзі, але наша піхота розсипалася розстрільною по кукурудзі й dokonala інших бандитів». Після цього бою за іншим рапортом «повністю знищений» загін Заболотного перейшов Буг на румунський бік в районі села Люшневата.

Усе літо 1920 р. у Балтському повіті Одеської губернії та суміжних повітах Подільської губернії діяв численний повстанський загін під командуванням отамана А. Волинця, що не входив до з'єднання, очолюваного С. Заболотним. Ананій Гаврилович Волинець народився у 1894 р. у селі Карбівці Гайсинського повіту Подільської губернії в багатодітній родині. Закінчив Верхньодніпровське сільськогосподарське училище. За фахом був агрономом. Радянський історик Д. Голінков у книзі «Крушение антисоветского подполья в СССР» називає Волинця «колишнім учителем». Тому не виключено, що певний час він працював сільським учителем. Після революції 1917 р. А. Волинець вступив до партії українських есерів, став повітовим комісаром і начальником міліції УНР Гайсинського повіту. Організував Вільне козацтво. Навесні 1918 р. займав посаду інспектора органів місцевої влади в Київській та Подільській губерніях. У листопаді 1918 р. брав участь у проти-

Отаман
Ананій Волинець

гетьманському повстанні на чолі 250-ти повстанців з 30 кулеметами і однією гарматою. У 1919 р. командував 61-м Гайсинським полком Армії УНР. Отримав звання підполковника. Навесні 1920 р. розгорнув військову частину чисельністю в 1700 багнетів і 800 шабель, яка отримала назву Гайсинсько-Брацлавської бригади. Ця бригада увійшла до складу Запорізької дивізії полковника А. Гулого-Гуленка і взяла участь у Першому Зимовому поході. Наприкінці травня 1920 р. Волинець отримав директиву командування Армії УНР знову йти в тил Червоної армії. У Балтському повіті Одеської губернії загін підполковника А. Волинця діяв до жовтня 1920 р., доки не надійшов наказ від генерала Омеляновича-Павленка з'єднатися з Армією УНР і увійти до складу 3-ї Залізної дивізії.

У другій половині серпня 1920 р. активізувався повстанський рух в Одеському повіті. Спалахнули антибільшовицькі повстання у селах Рорбах та Колосівка, внаслідок яких загинули шестеро міліціонерів та голова продовольчого комітету (прізвище не вказане). Повстанці перерізали лінії зв'язку між Рорбахом та Березівкою. За повідомленням зведення Одеського губкому КП(б)У, в селі Кубанка (нині – Комінтернівський район Одеської області) відбулися збройні напади повсталих болгарських селян на продагентів та радянських працівників. Про кількість жертв нападів не повідомлялося.

Не припинялись антибільшовицькі виступи в Ананьївському повіті. 27 серпня 1920 р. під час мітингу в Рошаківській волості було вбито голову волосного ревкому та міліціонера, що його охороняв. 23 серпня більшовиками було заарештовано більш як 300 заручників (за серпень–жовтень 1920 р. в Ананьївському повіті було розстріляно 65 заручників-селян). 31 серпня кінна група з сімох повстанців визволила частину заручників, яким призначено було страту. При цьому було застрелено заступника начальника ананьївської повітової міліції. У доповіді Одеського губкому КП(б)У відзначалося, що радянська міліція не здатна протидіяти повстанцям, оскільки вона «не на висоті, бездіє, займається темними справами». Подібну оцінку своєї діяльності у 1920 р. отримували органи міліції у інших регіонах України. У рапорті завідувача воєнного відділу Андрушівського волвиконкому Михалюка до Жи-

томирського повітвиконкому і Житомирського повітпарткому відзначалося, що операції міліції по затриманню дезертирів завжди завершувалися тим, що «блюстителі порядку», напившись самогону, відкривали безцільну стрілянину, зчиняли галас – і дезертири тікали до лісу». Дивно, що минуло скільки років, а українська міліція, як і в 1920 р., «не на висоті, бездіє, займається темними справами», а саме – «кришує» порушників закону. Не всі, звичайно. Є в Україні і чесні, професійні міліціонери. Але коли ж ти, український міліціонере, «на висоту» нарешті дістанешся? Адже за останні роки в Україні авторитет міліції впав катастрофічно, і суспільство вже задумується про повну майбутню люстрацію офіцерського складу українських правоохоронних органів.

У Первомайському повіті в другій половині серпня 1920 р. найбільшу активність проявляв повстанський загін отамана Піддубного. На початку вересня 1920 р. відбулися селянські повстання проти продрозверстки та мобілізації молоді ще у двох селах Тридубської волості. 6 вересня чекістами була ліквідована підпільна організація, що готувала антибільшовицьке повстання у Лисогорській волості Первомайського повіту. До неї входили голова, член повітового ревкому, секретар і член волосного комітету незаможників. Аналогічні події відбулись у Куртівській волості Одеського повіту. Там, у селі Капаклеєво, готувалося повстання під проводом голови та секретаря сільревкому. Але чекісти попередили виступ.

Зведення штабу військ внутрішньої служби Південного фронту від 30 серпня 1920 р. повідомляли про те, що у Балтському повіті збройні виступи придушені і продовольчі організації приступили до роботи. Але зведення цього штабу, що вийшло тижнем пізніше – 7 вересня, вже містило прямо протилежну інформацію. У ньому повідомлялося, що у Балтському повіті діють повстанські загони С. Заболотного, А. Волинця, Дерев'яги та Сороки. Відбуваються постійні напади, розгони виконкомів, вбивства продагентів. Почався новий етап повстанської боротьби проти продрозверстки.

До жовтня 1920 р. продзагонами було конфісковано і вивезено до Росії 4,5 млн. пудів цукру. До кінця 1920 р. в Україні було реквізовано 71,5 млн. пудів хліба. Але результат не відпо-

відав раніше затвердженим планам (160 млн. пудів) та термінам (до початку липня). З Москви надходили в Україну скарги центрального російського уряду на те, що продовольчий план «не можна виконати з уваги на «банди», які перешкоджають конфіскації хліба». У середині жовтня 1920 р. В. Ленін писав: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить».

Війна з повстанськими формуваннями в Україні йшла паралельно з повальною конфіскацією зерна (була проведена конфіскація посівного матеріалу, призначеного на весну 1921 р.) і супроводжувалася жорстокими каральними акціями та терором непокірних владі селян. Продрозверстка та конфіскація майна по селах часто переходила у відвертий грабунок, жертвами якого ставали селяни незалежно від рівня заможності. Про це свідчить витяг з доповідної записки уповноваженого Чигиринського райпарткому Кременчуцькому губкому КП(б)У: «Продагенти, приїжджаючи зі збройною силою, робили подесятинну розверстку, обкладення, не розбираючись – бідняк, куркуль, – давай три пуди з десятини. Були випадки коли бідняки продавали все своє останнє, купляли хліб і віддавали розверстку. Так само розверстку виконували на худобу. Частини, які надсилались разом з начальником гарнізону, змінювались кожного тижня, а то й два рази на тиждень. Причому помічено, що які б частини не були, жодна з них не залишала доброго враження, а, навпаки, своїми вчинками і діями дискредитували владу. Наприклад, кожне село скаржилося, що відбираються речі: білизна, одяг, тканини, сало, взуття та інше». Подібне становище було і в Одеській губернії. Інформаційний бюлетень Одеської губернської НК це підтверджує: «Тиск і репресії продорганів служать осередком різко вираженого невдоволення селянських мас, особливо незаможних, проти радянської влади. На цій основі посилилась агітація куркульства, яка має успіх і не зустрічає ніякої противаги з огляду на відсутність політроботи. На психологію і настрої незаможного селянства впливає безпрецедентно брутальне, що доходить до знущання, ставлення продзагонів, що зловживають своїми повноваженнями. У Валегоцуловському районі

були випадки побиття селян і погроз розстріляти. Селяни для інсценування ставилися до стінки».

За інформацією Одеського губкому КП(б)У у вересні 1920 р. повстанський рух активізувався у Голованівській, Савранській, Кривоозерській, Велико-Троянівській та Бакшанській волостях. У Савранській волості за наказом С. Заболотного було мобілізовано 150 бійців. У Савранському лісі потрапив у засідку та загинув голова губліскому С. Владикін. На допомогу більшовикам у Балтському повіті було вислано комуністичний загін добровольців з Вознесенська, але становище він не покращив.

У зведенні Одеського губкому КП(б)У другим керівником повстанських загонів у Балтському та Первомайському повітах поряд з С. Заболотним названо «отамана Кошового». Безперечно другим за значимістю та чисельністю відділом Чорноморського повстанського козацького війська був загін отамана Якова Кошового, який у більшості радянських архівних джерел та історичній літературі, присвяченій історії НК-ДПУ в Україні, фігурує як «Кошовий». Яків Андрійович Кошовий народився у 1890 р. у селі Секретарка Кривоозерського повіту Херсонської губернії (нині – Кривоозерський район Миколаївської області) у заможній селянській сім'ї. Його батько Андрій Тимофійович був старостою села. За національністю батько був українцем, а мати, яку звали Ірина Артемівна, – молдаванкою. Після досягнення повноліття Яків Кошовий одружився з селянкою Єлизаветою Дроздовською. Брав участь у Першій світовій війні. Закінчив школу прапорщиків та командував кінним ескадроном. Після важкого поранення і лікування був демобілізований і повернувся в рідне село переконаним українським націоналістом. Під час зустрічі автора книги та керівників одеської обласної організації ВО «Свобода» з племінницею Я. Кошового (дочкою сестри отамана Дарки) Ганною Скрипкою з її уст було почуто цікаве висловлювання.

Аполітичні родичі питали сестру отамана:

– Де він того нахватався?

– В армії, – відповідала сестра.

Сестра Я. Кошового мала рацію. Українізовані частини Російської імперської армії стали «кузнею» багатьох кадрів Укра-

Ганна Скрипка

їнського війська, що мало всі шанси захистити молоду самостійну Українську державу і відстояти її незалежність.

Наприкінці 1918 р. Я. Кощовий пішов на національно-визвольну війну. Пані Ганна (зі слів матері) стверджує, що Яків командував «петлюрівським загonom», а начальником штабу у нього був С. Заболотний. Загін Я. Кощового і С. Заболотного у 1919 р. діяв у районі Кодими та Чечельника та бився з червоними, білими та махновцями. Приблизно з середини 1919 р. Я. Кощовий та С. Заболотний вже

командують окремими повстанськими угрупованнями. Найбільшою сутичкою загону отамана Я. Кощового з махновцями був бій під Голтою, з якого Я. Кощовий вийшов переможцем.

У вересні 1920 р. загін Я. Кощового повернувся з рейду по Херсонщині, мобілізував основний особовий склад і у кількості 250-ти бійців почав оперувати у Голованевській волості Балтського повіту. Під час одного з нападів, проведених повстанцями Я. Кощового, загинули волосний військовий комісар, 12 червоноармійців та лісничий.

За повідомленням зведення Одеського губкому від 20 вересня 1920 р. у Надлакській та Ново-Архангельській волостях Первомайського повіту Одеської губернії діяв повстанський загін отамана С. Гризла. Семен Гризло

Отаман Семен Гризло

народився у містечку Кальниболота на Звенигородщині (дата народження невідома). До Першої світової війни працював волосним писарем і вчителем початкової школи. Світову війну також пройшов військовим писарем. У березні 1917 р. був на повітовому з'їзді Вільного Козацтва у Звенигородському повіті Київської губернії. Брав участь у Другому Всеукраїнському військовому з'їзді. Ці дані наводять на висновок, що під час Світової війни С. Гризло отримав військове звання офіцера

або унтер-офіцера. Під його проводом Звенигородські козаки успішно діяли проти прокомуністичних і некерованих вояків російської армії, що поверталися з фронту через Україну, а також проти більшовицьких військ С. Муравйова. Згодом в інтерв'ю більшовицькій пресі червоний воєначальник з цього приводу сказав: «На Україні довелося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади до повіту, а, навпаки, сама перейшла у наступ, чим завдала чималої шкоди нашим військам. Я дуже шкодую, що мені не вдалося зруйнувати це кубло і втопити у крові тих, хто насмівся підняти руку на Червону армію».

У період Директорії С. Гризло у складі Армії УНР командував бронепотягом. Повернувшись у рідну місцевість у 1919 р., організував повстанський загін. Діяв у Звенигородському повіті та районі Холодного Яру. Восени 1920 р. використовуючи для транспортування піхоти близько 100 підвод, передислокувався і оперував у районі міст Надлак і Ново-Архангельськ (нині – Кіровоградська область) в Одеській губернії.

Тим часом отаман С. Заболотний здійснив несподіваний напад на повітовий центр – Балту. 21 вересня о п'ятій годині ранку повстанці під командуванням С. Заболотного увірвалися до міста та за півгодини зайняли його. Вони звільнили усіх ув'язнених чекістами громадян, більшості з яких було призначено страту. Оскільки службовці ще не встигли вийти на роботу, то радянським установам в основному було завдано матеріальних збитків, а не людських втрат. На вулицях Балти зав'язався вуличний бій між повстанцями та червоним гарнізоном. Через певний час бійці С. Заболотного з боєм вирвалися з міста та виступили у напрямку села Лісничівка, що за 10 км на північний захід від Балти. Про втрати з обох боків не повідомлялося, хоч, ясна річ, без втрат такі акції не проходять. Цього ж дня загін отамана С. Заболотного зайняв село Кедросівку та волосний центр Піщану (нині – Балтський район Одеської області), де було вбито 13 червоноармійців, двох

більшовиків, а також захоплено у полон голову Піщанського волосного ревкому і двох продагентів.

Захоплення та викрадення червоноармійців і комуністів повстанці здійснювали задля того, аби обміняти їх на ув'язнених товаришів по зброї або на рідних. Чекістів зазвичай у полон не брали, розстрілюючи на місці. Після цих акцій загін здійснив рейд по території двох повітів. У результаті рейду було ліквідовано більшовицький апарат у Піщанській, Бакшанській, Бондуровській волостях Балтського повіту. Більшовицькі власті організували переслідування повстанського загону, але постійне маневрування і просто пошуки у навколишніх лісах та балках кожного разу призводили до того, що червоні частини втрачали його слід.

Тим часом у Балті, після нападу С. Заболотного та його людей, більшовиками робились оргвисновки. За вироком військово-польового трибуналу ВОХР було розстріляно військового коменданта Балти Фомічова за те, що напередодні подій «пиячив і не прийняв ніяких заходів по охороні міста». Щодо пияцтва коменданта-невдахи нічого заперечити не можна, а от щодо другого звинувачення, то воно, можливо, було не зовсім справедливим. Річ у тім, що за доповіддю місцевої влади Одеському губкомові КП(б)У застава вартової роти на чолі з її командиром Гаврилюком під час нападу на Балту перейшла на сторону бійців С. Заболотного. Сам Гаврилюк у грудні 1920 р. був затриманий чекістами за 10 км на північ від Балти. Його подальша доля невідома.

Ніяк не могла замиритися рідна волость отамана С. Заболотного – Тридубська. 25 вересня повстанський загін, очолюваний А. Заболотним, здійснив напад на волосний ревком. Було уведено до лісу волосного уповноваженого, завідувача продовольчим складом, продагента та продармійця. Їх подальша доля залишилася невідомою. Продзагін, що потрапив у засідку неподалік, був обстріляний та втратив убитими трьох продармійців.

У жовтні 1920 р. становище в Одеській губернії залишалося незмінним. Більшовицьке партійне зведення від 16 жовтня, в якому повідомляється про становище у Балтському повіті, досить лаконічне: «Всюди банди і обстріли продзагонів». У цей

день (16 жовтня) отаман С. Заболотний зі своїм загonom напав на село Чорне, де було знищено червоний продзагін, сільських комуністів і радянських працівників. У бою загинули 30 повстанців. Наступного дня цей повстанський загін вдруге зайняв волосний центр Піщану і відбив продовольчі склади. Загін «ЧОН» у складі 350-ти багнетів з п'ятьма кулеметами і двома гарматами вибив загін С. Заболотного, який нараховував у той час близько 100 чоловік з Піщаної (в бою з повстанцями загинули комісар загону і командир однієї з рот), і той відкотився у Бондуровську волость. За іншими відомостями (розвідувальне зведення штабу військ внутрішньої служби Південного фронту) загін С. Заболотного нараховував тоді 135 чоловік з 10 кулеметами. У Вербівській волості Балтського повіту в жовтні 1920 р. діяв повстанський загін під командуванням отамана С. Чернецького (Самсон Чернецький народився у 1893 р. у селянській сім'ї). Чисельність повстанського формування С. Чернецького не зафіксована.

Більшовицьке партійне зведення від 20 жовтня 1920 р. констатує: «розверстку в Балтському, Савранському і Кривоозерському районах повністю зірвано». У доповідях балтських комуністів відчувався відчай: «Налагодити радянські апарати – немає можливості. Збройних сил не вистачає. Міліція не на місці. У населення багато зброї». «Куркульство Балтського повіту озброєне до зубів. На одне село – 30 кулеметів. Таких сіл – 150». Непогано! От би зараз так по всій Україні! І ніяких зловживань місцевої корумпованої влади! І ніякої сваволі місцевих «князьків»! Ніяких «Лозинських» і духу не стало б. Але поки що про це можна лише помріяти. Слава Конституції США! Володіння зброєю громадянами держави має більше значення для демократії, аніж свобода слова, друку і зібрань.

У Вознесенському повіті в ніч на 25 жовтня о десятій годині вечора повстанський загін під проводом невідомого отамана здійснив напад на село Ново-Красне під час загальних зборів, що тут проводили більшовики. Було викрадено голову ревкому, волосного військового комісара і трьох політпрацівників. Їх доля залишилася невідомою. Загін отамана Іванова напав на село Володимирівку і розстріляв у повному складі увесь сільський партактив. Проти продрозверстки спалахнуло се-

лянське повстання у селі Велика Мечетня (нині – Кривоозерський район Миколаївської області). Більшовики кинули проти селян армійські підрозділи, і повстання було придушене. Ватажок виступу Очипський загинув у бою, а його помічник Василенко застрелився, щоб не здатись у полон живим. У Вознесенській волості діяв повстанський загін отамана Делова. За 18 км на південь від Вознесенська червоні війська оточили і знищили це формування. Делов потрапив у полон і був розстріляний.

У Тираспольському повіті діяли дрібні партизанські загони. 7 жовтня 1920 р. загін під проводом невідомого командира розгромив червону військову комендатуру у волосному центрі Петроверівка. У цей же день партизани напали на волосний центр Євгенієвку. У результаті нападу загинули член волосного ревкому, два міліціонери, червоноармієць, були викрадені працівник НК і червоноармієць. У місті Тирасполь чекістами було викрито антибільшовицьку підпільну організацію. 17 жовтня було заарештовано сімох її членів. Під час затримання підпільники чинили опір. Під час стрілянини було вбито одного співробітника НК і поранено двох червоноармійців. 26 жовтня повстанський загін, очолюваний невідомим отаманом, здійснив напад на волосний центр Паркани та село Тернівку. За зведенням штабу військ внутрішньої служби Південного фронту серед червоноармійців були загиблі. У селі Татарка Одеського повіту червоною військовою частиною була придушена спроба підняти повстання проти продрозверстки. Це сталося 23 жовтня 1920 р.

В Ананьєвському повіті у жовтні 1920 р. значно посилювався червоний терор проти селянства, яке саботувало більшовицьку продовольчу роботу. Каральний загін під командуванням чекіста Ожешка взяв у заручники 215 людей. За вироком революційної трійки при цьому загоні у перший же день було розстріляно 15 заручників. Уповноважений трійки Булатов весь час вимагав посилення репресій в Ананьєвському повіті, і розстріли продовжувалися. Врешті це призвело до того, що почалося полювання на самих карателів. 28 листопада 1920 р. у селі Свято-Троїцьке (нині – Ананьєвський район Одеської області) партизанський загін чисельністю близько 30 бійців на

чолі з офіцером Черненком напав на хату, в якій зупинилися більшовицькі функціонери. Партизани Черненка роззброїли міліціонерів охорони, оточили хату та закидали її гранатами. Загинули командир карального загону Ожешко, уповноважений революційної трійки Булатов, уповноважений по боротьбі з бандитизмом Мілов та партінструктор Ковальов. Після здійснення акції Черненко разом зі своїми людьми відійшов до села Маморське-Бірки, де влаштував мітинг серед селян. У селі Єкатеринівка партизани були оточені червоною частиною, але загону вдалося прорватись і втікти. П'ятеро з загону Черненка загинули. Подальша доля цього повстанського загону невідома.

Мали місце повстання і на релігійному ґрунті. 28 жовтня 1920 р. від рук повсталих релігійних сектантів у Бірзулі загинув голова Ананьївського повітревкому Г. Аносов.

У листопаді 1920 р. повстанські формування в Одеській губернії продовжували успішно діяти проти більшовиків. Як і раніше провідне становище у повстанському русі на Одещині займали угруповання отаманів С. Заболотного (100 піхотинців, 25 вершників і два кулемети) та Я. Коцьового (50 піхотинців і 30 вершників). Повстанці відбивали конфісковане у селян збіжжя і худобу, повертали їх власникам, знищували продподаткову документацію, нападали на продзагони та військові частини, ліквідовували більшовицький партпарат, здійснювали терор щодо представників влади. У селі Обжиле Балтського повіту (нині – Балтський район Одеської області) був убитий представник Одеського губкому КП(б)У В. Островідов. У Тираспольському повіті загинули функціонери Петроверівського волосного ревкому. У Первомайському повіті у листопаді було розгромлено більшовицький апарат у Мечетнянській, Вільшанській, Катеринівській і Владієвській волостях. Фактично було повністю ліквідовано увесь більшовицький апарат у Голованевській волості. Тут у листопаді діяв повстанський загін під командуванням колишнього агронома Антоновича і колишнього начальника міліції УНР в Данилівській волості Балтського повіту Червоного загальною чисельністю 100 бійців з двома кулеметами. Проти цього повстанського формування у Голованевську волость було на-

діслано червону частину у складі 200 піхотинців, 20 вершників з двома кулеметами. Червоний загін зустріли сильним вогнем, тому він з втратами повернув назад. Червоним нічого не залишалось, як розстріляти в селі Грузьке шістьох заможних селян і спалити три хати. У відповідь на це повстанці наздогнали і атакували кінним строєм ар'єргард червоного відділу за 7 км від села Кедросівка. У ході атаки було зарубано 16 червоних бійців.

За повідомленням оперативної таємної телеграми начальника штабу військ ВНУС наркомвоєнморів Л. Троцькому від 14 листопада 1920 р. у районі Ново-Архангельська продовжував діяти повстанський загін С. Гризла. На цей час угруповання нараховувало близько 500 бійців. На південь від Балти у листопаді 1920 р. діяв повстанський загін у складі 50 бійців з чотирма кулеметами і однією гарматою під проводом отамана Філіпенка. Про самого Філіпенка відомо лише те, що в минулому він був службовцем телеграфу.

11 листопада у Вознесенській волості чекістами була розкрита антикомуністична підпільна організація, що готувала повстання. Було заарештовано її керівника – М. Бурлю – та 11 членів організації. Але всіх підпільників чекістам знешкодити не вдалося, і пізніше повстання в районі Вознесенська відбулося під проводом Новаківського. Повстання було підтримане селянськими повстанськими формуваннями Арбузинської, Костянтинівської і Трикратської волостей Вознесенського повіту і партизанським загonom отамана Іванова.

На придушення повстання у Вознесенському повіті більшовицьке керівництво надіслало значні сили. Задля знищення загону Іванова були кинуті численні загопи кінної та пішої міліції. Це змусило Іванова відійти за межі Одеської губернії. У районі Єлісаветграду переслідуваний загін дав бій, в якому загинули понад 50 міліціонерів. Після цього зіткнення повстанський відділ Іванова пройшов у напрямку півдня з боями багато кілометрів і розсіявся на території Херсонського повіту Миколаївської губернії. Однак відступ івановців за межі Вознесенського повіту становище суттєво не змінив, оскільки на їх місці з'явилося нове небезпечне повстанське формування. За повідомленням зведення інформаційного відділу ЦК КП(б)

У з території Миколаївської губернії в Одеську передислокувався повстанський загін отамана Залізняка. «Залізник» – це псевдонім хорунжого Армії УНР М. Голика. Голик Мефодій Фоківич народився у квітні 1897 р. у селі Єлісаветградці Єлісаветградського повіту Херсонської губернії у селянській сім'ї. З підліткового віку працював на залізниці. У грудні 1918 р. як залізничник був мобілізований до Армії УНР. З 15 грудня 1918 р. служив у Києві в 1-му полку 9-ї залізничної дивізії. З рядового дослужився до хорунжого. Восени 1919 р. хворів на тиф. Брав участь у Першому Зимовому поході під командуванням Ю. Тютюнника. У лютому 1920 р. почав діяти як командир одного із загонів партизанського з'єднання полковника Пилипа Хмари під псевдонімом «Залізник». Діяв то самостійно, то вливаючись у інші повстанські угруповання.

У грудні 1920 р. у Балтському повіті повстанські формування активно діяли у Бакшанській, Савранській, Голованевській, Нестоїтській, Троянівській, Велико-Троянівській, Вербовській волостях. 1 грудня 1920 р. у результаті партизанського наскоку на Бакшанський волосний ревком загинув інструктор штабу 14-ї армії Барков. Угруповання Я. Кошового в Савранській волості у грудні 1920 р. за одними даними нараховувало «200 чоловік з двома кулеметами», а за іншими – «300 вершників і 50 піхотинців». Більшовицька влада кинула проти загону Я. Кошового армійські підрозділи. Зведення Одеського губернського штабу по боротьбі з «куркульським засиллям» від 18 грудня 1920 р. повідомляє, що «банда Кошового відбивається від червоних військ у Савранському районі».

Бойові операції Червоної армії змусили угруповання Я. Кошового до кінця 1920 р. перейти до Ольгопільського повіту Подільської губернії. Але становище на Савранщині ця передислокація не змінила. Переслідований загін Я. Кошового відтягнув на себе значну частину червоних військ і цим дав можливість вільно діяти на терені іншим повстанським формуванням. Зведення того ж губернського штабу від 1 січня 1921 р. повідомляє, що «в районі Саврані діють повстанські загони, і чисельність деяких з них доходить до 300 чоловік».

У грудні 1920 р. у Ново-Архангельській волості Первомайського повіту діяло повстанське угруповання отамана П. Дерещука. Петро Кузьмович Дерещук народився 29 червня 1886 р. За фахом був учителем. У 1917 р. вступив до Партії українських есерів. Під час війни за незалежність займав посаду військового коменданта у місті Умань. У 1920 р. став організатором Уманського повітового повстанькому. У районі Ново-Архангельська повстанське формування отамана П. Дерещука було атаковане 45-ю червоною стрілецькою дивізією. Під її тиском П. Дерещук відступив до Уманського повіту Київської губернії. У боях з цими повстанцями 45-а дивізія втратила загиблими 45 командирів та політпрацівників і більше 350 червоноармійців. Про втрати повстанців інформація відсутня.

Поступово у грудні 1920 р. численність особового складу повстанських формувань різко скорочується. Це було пов'язано з наступом зими та каральними операціями Червоної армії. За доповіддю референта Південної повстанської групи від 14 грудня 1920 р. уздовж залізниці Вапнярка–Бірюлиха оперували повстанці партіями в 20–30 чоловік. Завдяки їх діям на деякий час було перервано сполучення між Києвом та Одесою. Загін С. Заболотного під ударами червоних військ розділювався на три частини. Окремі відділи очолили отамани С. Заболотний, Матиюла і Марчук.

РОЗДІЛ ІІІ

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКІ ПОВСТАННЯ
ТА ПАРТИЗАНСЬКА ВІЙНА
НА ПІВДЕННОМУ ЗАХОДІ УКРАЇНИ
У 1921-1923 рр.

З початку 1921 р. у Червоної армії в Україні залишається лише один ворог. Білогвардійців, поляків та регулярну Армію УНР замінило повстале українське селянство. В Україні проти повсталих селян воювали такі «елітні» частини, як 1-а Кінна армія, 25-а Чапаївська стрілецька дивізія, корпус Червоного козацтва на чолі з В. Примаковим, 9-а кавалерійська дивізія Г. Котовського, 44-а Київська стрілецька дивізія під командуванням І. Дубового. В Одеській губернії була розміщена 51-а Перекопська стрілецька дивізія імені Московської Ради під командуванням Блюхера, яка мала у своєму складі відділи вантажних машин, автопанцерників і навіть два танки. Штаб дивізії знаходився у готелі «Пасаж» на розі вулиць Дерibasівської та Преображенської, а командуючі проживали у палаці персидського шаха у Санітарному провулку (зараз Цегляний провулок) біля Французького бульвару (перейменованого пізніше на Пролетарський). Вони мали прислугу і вели, як бачимо, зовсім не пролетарський спосіб життя.

3.1. Повсталі українські селяни на Одещині та в Придністров'ї

3.1.1. Консолідація повстанських загонів українських селян

Наприкінці 1920 р. оперування великих повстанських відділів на Одещині та в Придністров'ї було надзвичайно ускладнене. Її терени були густо обставлені червоними частинами, які перебували ледве не у кожному селі, позбавляючи партизан підтримки з боку населення. З 26 грудня у Балтському повіті більшовики розпочали так званий «тиждень боротьби з бандитизмом». У «тижні» взяла участь 53-я бригада вище-

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

згаданої 51-ї стрілецької дивізії, що прибула до Балти. Але значних результатів «тиждень боротьби з бандитизмом» не дав. Єдиними його результатами стали явка з повинною 57 повстанців у Бондуровській волості й передислокація (без втрат) загонів отамана Я. Кощового до Первомайського повіту і отамана С. Заболотного до Брацлавського повіту Подільської губернії. Невдовзі командир дивізії В. Блюхер поставив питання про організацію «летючих» кінних загонів, оскільки, на його думку, «піхота не достатньо придатна для боротьби з бандитизмом».

Хоч повстанці і не зазнали значних втрат, повстанський рух у січні 1921 р. тимчасово призупинився у Балтському, Ананьєвському, Вознесенському та Тираспольському повітах. Це було пов'язано найперше з несприятливими для партизанської війни зимовими умовами. Але у Первомайському повіті активність повстанського руху не знизилась. Як і раніше його головним осередком були Ново-Архангельська і Надлакська волості. У січні 1921 р. тут діяли партизанські загони отаманів Я. Кощового, С. Гризла, Гука, Сокири та Пугача. За повідомленням зведення інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У в оперативному районі цих загонів представники комуністичної влади працювали у підпіллі.

На початку лютого 1921 р. загони С. Гризла (близько 70 бійців) і Пугача (близько 90 бійців) передислокувалися на територію Київської губернії і діяли у Звенигородському повіті. Повстанські загони отаманів Гука та Сокири передислокувалися з території Одеської губернії у невідомому напрямку або розсіялися. Наприкінці лютого червоні війська провели каральну операцію проти партизанського загону С. Гризла, в ході якої це формування було розгромлене. За повідомленням інформаційно-інструкторського підвідділу відділу управління Київського губревкому, С. Гризла був убитий. Архівні матеріали фонду ЦК КП(б)У подають дещо іншу інформацію. У телеграмі, що надійшла до ЦК 15 березня 1921 р., повідомлялося, що отаман був взятий живим. Так чи інакше повстанський загін отамана С. Гризла комуністичну владу більше не турбував. Загін отамана Пугача уникнув долі угруповання С. Гризла та передислокувався до Уманського повіту Київської губернії.

де став діяти у взаємодії із загоном отамана Снігура. Наприкінці лютого 1921 р. Червона армія провела проти них чергову бойову операцію. Під тиском військ противника загін Пугача був змушений змінити оперативний район і об'єднатись із загоном отамана Батрака, що опинився у подібному скрутному становищі. Об'єднане угруповання вивернулося з-під удару червоних і опинилося в Первомайському повіті Одеської губернії. У першій половині березня партизанські загони Пугача і Батрака діяли у Первомайському повіті у взаємодії із загоном отамана Залізняка (М. Голика).

Взимку 1921 р. в Одесі був створений губернський повстанком на чолі з Політичним центром («Політичною п'ятіркою»), до якої входили член партії українських есерів, голова залізничної «Просвіти», робітник залізничних майстерень М. Дубовицький, член Української соціал-демократичної робітничої партії, технік водопроводу Г. Осмолівський, член партії українських есерів, студент Одеського політехнікуму А. Грінченко і полковник Тарновський. Структурно ця повстанська організація поділялася на райони, а ті натомість – на ділянки. Таємні осередки повстанкому у вигляді «п'ятірок» (тобто у складі п'яти осіб) були створені на великих промислових підприємствах Одеси. «П'ятірка водників» діяла на морських комунікаціях, а «Залізнична п'ятірка» охоплювала своєю діяльністю райони обабіч залізниці Одеса–Київ. Ця організація діяла у Балтському, Одеському і Тираспольському повітах з весни 1921 р. Її ядро склали українські залізничники-просвітяни. Організація будувалася за схемою територіального ділення на райони та ділянки. Райони охоплювали означену мережу залізниці Одеса–Вапнярка; а ділянки охоплювали кілька волостей, кожна з яких поділялася на підпільні осередки. Організацією керували член партії українських есерів, контролер потягів Одеса–Київ І. Савицький, член партії українських есерів, селянин В. Дубенко, робітник залізничних майстерень станції Бірзула В. Гінкул, селянин Ф. Верський, селянин А. Куц, члени УСДРП В. Шаравський та Гнилошкуро. Організація займалась підготовкою масового повстання на момент збору продподатку, проводила широку агітаційну роботу серед населення і мала власну типографію, якою завідував залізничник станції Бір-

зула М. Мазур. Підпільники підтримували зв'язок з Головповстанкомом, штабом генерала А. Гулого-Гуленка і полковника Й. Пшонника у Кишиневі та повстанським з'єднанням отамана С. Заболотного. Зв'язок з отаманом С. Заболотним забезпечував дорожній майстер станції Бірзула І. Мельник.

Наприкінці лютого 1921 р. партизанський рух проти комуністичної влади черговий раз активізувався у Балтському та Тираспольському повітах. Ананьєвський повіт у лютому 1921 р. за постановою III губернського з'їзду Рад було скасовано та розформовано. Більшовики пожвавлення партизанського руху у 20-х числах лютого пов'язали з відходом 53-ї бригади Перекопської дивізії, 29-го полку ВНУС та заміною їх нечисленною 159-ю стрілецькою бригадою.

Із початком весни 1921 р. зведення більшовицьких органів влади з Балтського та Первомайського повітів повідомляють про суцільне припинення продовольчої роботи. На початку березня 1921 р. у Балтському повіті активно діяли партизанські загони отаманів Я. Кощового і Лиха. Справжнє прізвище отамана Лиха – Дорошенко-Якубенко. Ім'я так і залишилося не встановленим, оскільки в жодному джерелі воно не фігурувало. Народився він у 1888 р. у Кам'янець-Подільському повіті Подільської губернії у родині православного священика. Лютневу революцію 1917 р. зустрів у царській армії в чині поручника. Вступив до Армії УНР, брав участь у бойових діях і дослужився до звання підполковника. У 1920 р. очолив повстанське формування під назвою «1-й Надбужанський повстанський полк».

Узимку 1921 р. отаман Лихо зі своїм відділом прибув з Ольгопільського повіту Подільської губернії. Навесні 1921 р. загін отамана Лиха мав у своєму складі близько 850 бійців і 10 кулеметів. У березні 1921 р. вони здійснили 52 бойові операції, в ході яких загинули 40 партійних працівників і червоноармійців. Було відбито 2 тисячі пудів зерна і велику кількість лісозаготівельного інвентарю.

У другій половині березня 1920 р. з Поділля на Одещину вирушив партизанський відділ отамана С. Заболотного. На цей період угруповання вже складалося з 800 вершників, 150-ти піхотинців на тачанках і підводах з 16-ма кулеметами. Крім

цього, за даними червоної розвідки, С. Заболотний отримав з-за кордону 10 пудів динаміту для проведення диверсійних актів. Це була грізна сила і червоне командування зробило спробу перешкодити цій передислокації до Одеської губернії та розгромити партизанське угруповання отамана С. Заболотного. Навперейми йому було кинуто 12-у червону стрілецьку дивізію. На території суміжного з Одеською губернією Ольгопільського повіту Подільської губернії між повстанцями та червоними військами зав'язалися запеклі бої. Але на допомогу бійцям С. Заболотного прийшли загони отаманів Я. Кощового і Лиха, які здійснили маневр і завдали відчутних ударів по тилах червоних військ. 1 квітня 1921 р. загін отамана Я. Кощового прорвався до Ольгополя і атакував штаб 12-ї стрілецької дивізії, порушивши перед тим його зв'язок з військовими частинами. У бою загинуло більше 50-ти червоних бійців і командирів, у тому числі командувач дивізією А. Рева. Крім червоних військовослужбовців загинули голова Ольгопільського повітового ревкому Г. Кабак та інспектор робітничо-селянської інспекції М. Альберт.

З в'язниці було звільнено 83 особи, більшість з яких були політв'язнями та заручниками. З буцегарні особливого відділу 12-ї дивізії було звільнено 56 осіб. У числі звільнених був командир одного з повстанських загонів з'єднання отамана С. Заболотного, сотник Армії УНР Кирило Солтис.

Після розгрому штабу 12-ї дивізії угруповання отамана Заболотного прорвалось у Балтський повіт, де до нього приєдналися знову зібрані повстанські загони отаманів Кирила Солтиса, Якова Малого та Дерев'яги. У десятих числах квітня в районі Балти з'єднання отамана С. Заболотного продовжувало вести бої з частинами 12-ї дивізії. Червона 12-а дивізія внаслідок цих і попередніх боїв зазнала значних втрат і була відправлена на переформування. Частина її особового складу була відправлена на поповнення 60-ї червоної стрілецької дивізії, яку червоне командування також кинуло на знищення повстанців.

5 квітня 1921 р. С. Заболотний повернувся з Румунії разом з офіцерами Армії УНР, відрядженими у його розпорядження А. Гулим-Гуленком для допомоги в організації майбутнього повстання проти комуністичної влади. 6–7 квітня Я. Кощовий

здав загальне керівництво з'єднанням С. Заболотному, якого Повстансько-партизанським штабом було призначено на посаду військового отамана трьох повітів: Балтського, Первомайського та Ольгопільського. Призначення передбачало підкорення отаману С. Заболотному всіх повстанських загонів у цих повітах. Після цього Балтсько-Ольгопільський повстанський загін С. Заболотного розділився на відділи, очолювані отаманами Грозним і Стеценком. Сам С. Заболотний з частиною бійців здійснив короткотривалий рейд до Ольгопільського повіту, де піддав нападам містечка Чечельник та Жабокричку. У них повстанцями були захоплені цукрові підприємства та вилучено велику кількість цукру. Після війни більшовицька влада намагалася налагодити цукрову промисловість в Україні, та переважна частина продукції все одно відправлялася до Російської Федерації. Слід також зауважити, що на той час цукор став заміняти знецінені кошти, за які повстанці отримували від населення все необхідне. Це призвело до того, що у 1921 р. напади на цукрові підприємства були пріоритетними, а тому звичними.

Щодо отамана Я. Кощового, то він разом зі своїм загonom вирушив у Первомайський повіт, де почав діяти разом із партизанськими загонами Батрака, Залізняка (М. Голика) й Чумака. Про отамана Чумака відомо, що його справжнє прізвище – Кравченко (ініціали невідомі); він народився у Миколаєві та був сотником Армії УНР. Інший Кравченко – отаман Пугач у цей час зі своїм загonom передислокувався до Подільської губернії та у травні 1921 р. діяв у Літинському повіті.

Як і раніше комуністична влада залишалася чисто номінальною у Надлакській та Ново-Архангельській волостях Первомайського повіту. У Ново-Архангельській волості загинули волосні військовий комісар і голова комітету незаможників. У ніч на 1 травня українські партизани Мірошник і Лісовенко вбили голову Надлакського повітового ревкому та голову комітету незаможників. Так вони Першотравень і не відсвяткували.

У другій половині квітня 1921 р. червоне командування сформувало ударне угруповання до складу якого увійшли 24-а, 60-а стрілецькі дивізії та 1-а Туземна кінна дивізія, що прибула з Катеринослава. Частини цих дивізій були спрямо-

вані проти повстанських загонів у Балтському та Тираспольському повітах. У 20-х числах квітня відбулися запеклі бої між червоними військами та повстанськими формуваннями під командуванням отаманів С. Заболотного (який на цей момент повернувся з Ольгопільщини) та Лиха. Несподівано для червоних 24-а стрілецька дивізія була атакована великим повстанським загonom з території Румунії на ділянці Каменка-Дубоссари румуно-української демаркаційної лінії. Тут відбулися бої, в результаті яких частини 24-ї дивізії зазнали значних втрат і відкотилися від кордону. Повстанське формування, що перейшло кордон, було значно меншим за червону стрілецьку дивізію, але вочевидь червоні командири зробили панічне припущення, що почалося воєнне вторгнення Румунії (можливість якого в ті часи не виключали). Вони вирішили не ризикувати і не бути оточеними та знищеними румунськими військами. На ділянці кордону залишилися лише дрібні відділи 21-ї червоної кінної дивізії.

3.1.2. Червона армія у пошуках нових засобів боротьби з повстанцями

Свого основного завдання червоне бойове угруповання не досягло. Жодного повстанського загону в Балтському та Тираспольському повітах не було знищено. Надбужанський повстанський полк отамана Лиха передислокувався до Подільської губернії. З'єднання С. Заболотного розосередилося ще дрібнішими загонами (наприклад, загін отамана К. Солтиса нараховував лише 30 бійців з п'ятьма кулеметами і автоматом) і повело локальну партизанську війну проти більшовиків. Більшовики також через неефективність припинили повномасштабні військові операції та стали боротися з партизанами за допомогою дрібних каральних підрозділів, які називалися «летючими загонами». Ця тактика невдовзі почала себе виправдовувати. У квітні 1921 р. у бою із підрозділом особливого призначення 51-ї стрілецької дивізії у Гетьманському лісі загинув керівник 4-го Повстанського району І. Деркач, який так і не приступив до виконання сво-

їх обов'язків. За оцінками військових фахівців сутність найпростішого і водночас найефективнішого засобу боротьби з партизанами полягає в тому, щоб бити їх тими ж засобами та методами, які застосовують вони. Найбільш придатними для цього підрозділами можуть бути винищувальні команди у складі 40–60 осіб. Однак, відбираючи у ці команди командирів та бійців, потрібен зовсім інший підхід, ніж під час формування бойових підрозділів. Кращими бійцями в боротьбі з партизанами найчастіше були «відчайдушні» солдати, в характеристиці яких можна було знайти зауваження «не підлягають вихованню». Для боротьби з партизанами не обов'язкова якісна військова підготовка. Тут потрібен інстинкт, навички людини, близької до природи.

1 червня 1921 р. біля села Сеньки, у 18 км на північний захід від Голованевська, повстанський відділ отамана Я. Кощового вступив у бій з «летючим загonom» 132-ї червоної бригади. У бою загинули 12 повстанців, серед яких був сам Я. Кощовий. Але його племінниця Ганна Скрипка під час зустрічі з автором книги і керівниками одеської обласної організації ВО «Свобода» в лютому 2012 р. спростувала цю інформацію. Отаман Кощовий ввів в оману більшовиків. Я. Кощовий лишався живим до літа 1922 р. і, переслідуваний червоними вершниками, застрелився біля села Полянецьке, яке нині знаходиться в межах Савранського району Одеської області. Мешканка села Секретарка Кривоозерського району Миколаївської області Лідія Круглик у своїй збірці поезій «Іду селом...», що вийшла у 2010 р. у місті Владівка, написала вірш, який присвятила своєму славетному землякові:

Отаман Кощовий

*Отаман Кощовий іздалека,
З розхристаних вітрами південних степів,
Мчить на коні, а назустріч – спека,
Яка зависає на кінчиках гострих штиків.*

*Спадає вона до ніг вороного,
Стомлено стелеться під його копитом.
– Нам не треба, – сказав отаман, – чужого,
Але й свого не віддамо, – мовив хазяйновито...*

*...Іржали коні, дзвін кривавих шабель,
Далеко відлунювала червнева ніч.
Зорі віддзеркалювались на смертоносній сталі,
І громовий повстанців клич.*

*Котився десь за Голту понад Бугом
Й ховався в плавнях і очеретах...
І знову отаман збирався з духом
І вів бійців по селах і містах.*

*Махно не міг їх наздогнати,
Загін, як вихор, пролетів.
Немає що тому втрачати,
Хто лише честю дорожив.*

*І Балта, й Гайсин раді йому,
Й Ольгопіль з шанною зустрів,
Як батько Орлик на баскому
В містечко своїх хлопців ввів.*

*Котилась хвиля непокори
Таврійським степом за Саврань,
Стихія грізна брала гору,
Служили ліс їм і Ятрань.*

*За волю втрачену гірку,
Сплюндровану не раз,
За правду чисту і святую,
Повстати прийшов час.*

*Отаман на коні вороному,
Широкими степами мчить,
Назустріч смерті свідомо,
Як вітер з бійцями летить.*

Слід зазначити, що, ведучи безперервні бої з Червоною армією, повстанці водночас не припиняли боротьби з грабіжницькими за своєю сутністю вилученням продовольства та худоби у селян. 4 квітня 1921 р. загін з угруповання С. Заболотного

здійснив напад на село Полянецьке, де зосереджувалися продзагони. Після тривалого бою червоні були розгромлені, а зерно вивезене та повернене селянам. Повернення повстанцями зерна та інших конфіскованих продуктів зміцнювало авторитет і підтримку повстанського руху серед місцевого населення. Беззахисне перед продзагонами та перед голодом, що насувався на Україну з весни 1921 р., воно потребувало захисту і, отже, допомагало повстанцям. У цей період історії повстанські отамани та їхні збройні формування лишалися єдиною силою і владою, на яку міг сподіватись і розраховувати селянин. І це визнавали самі більшовики. У звіті губернського ревкому про політико-економічне становище в Одеській губернії за квітень 1921 р. читаємо: «Не дивлячись на перегрупування військових частин та надсилання нових, боротьба з бандитизмом не дає потрібних результатів. Частини часто відступають перед добре озброєними зграями бандитів, боєдатність яких дуже висока. Допомога, яка надається бандам населенням волостей, значно ускладнює боротьбу червоних частин з бандитами. У місцевостях, особливо охоплених бандитизмом, населення користується захистом банд». Варто звернути увагу – не «куркулі», не ворожі до влади «елементи», а саме населення користувалося захистом «банд» на думку більшовицького керівництва. І саме цей «бандитський» захист став причиною того, що від голоду 1921–1923 рр. в Україні найменше постраждали ті райони, де був міцний антикомуністичний повстанський рух.

Заборона ринкової реалізації продуктових лишків та їх примусове вилучення владою зумовили падіння товарності сільського господарства. Селяни не були зацікавлені у розвитку виробництва та зменшували посівні площі. Зменшення посівних площ відбувалося у районах активного здійснення продрозкладки. До цього додалося стихійне лихо – посуха. Але вичерпування хлібних ресурсів внаслідок продрозкладки і неврожаю 1920–1921 рр. у Росії було більшим, ніж в Україні. Вилученню продовольства комуністичною владою в Україні заважали військові дії та повстанський рух. Унаслідок цього частка України у 1920 р. у загальних хлібозаготівлях була вдвічі меншою, ніж до революції. Через невиконання продрозкладки в українських селах збереглися продовольчі за-

паси, які дещо полегшили їх становище у наступному році. В Одеській губернії вражені голодом були Одеський та частково Тираспольський повіти. До травня 1921 р. голод поширився на Вознесенський повіт. Ані Балтський, ані Первомайський повіти (де повстанський рух був найміцнішим) у першій половині 1921 р. від голоду серйозно не постраждали.

З весни 1921 р. в Одеській губернії партизанська війна проти комуністичної влади йшла паралельно з активним формуванням розгалуженої підпільної мережі, яка готувала велике загальнонаціональне повстання проти комуністичної влади в Україні. У Первомайському повіті отаманам Лихові (К. Бондаруку) та І. Нагірному (які прибули на терен Одещини з Відня за завданням членів Директорій УНР А. Макаренка, О. Андріївського і Ф. Швеця) вдалося створити підпільну організацію, до складу якої входили завідувач повітовим земельним відділом С. Комісаренко, завідувач повітовим відділом освіти К. Близнюченко, начальник телеграфу на станції Голта М. Ясельський, секретарка повітової НК Олена Лаврентьева, заступник начальника повітового відділу карного розшуку М. Гольдберг та інші.

У Вознесенському повіті діяла підпільна організація, тісно пов'язана з партизанськими загонами Іванова, Людвіга Шока та Березовського. Центр організації знаходився у місті Вознесенськ. Очолював організацію офіцер Армії УНР Попов, який у документах фігурував під псевдонімом «отаман Іскра». Координувати діяльність підпілля йому допомагали офіцери Бесчастний, Жучко та М. Підина, а також заможні селяни С. Чередниченко і В. Протасов. Обов'язки зв'язкових виконували робітник заводу «Комвикорм» П. Жмур і службовець Губстатбюро Васильєва. Підпільна організація мала осередки у шести волостях Вознесенського повіту: Богодарівській (керівник – інженер Бродський), Братській (керівники – брати Вербицькі і Дицковські), Ісаєвській (керівник – офіцер Єрмоленко), Кантакузенській (керівник – селянин О. Луценко), Миколаївській (керівники – брати Опанас та Григорій Протасови) і Покровській (керівник – колишній поміщик І. Круссер). Окремий осередок був у німецьких колоніях Шпаєрово та Роштадт. Ним керували офіцер Роштадт, Генер, Бісмарк та Меєр.

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

У самій Балті готувала повстання бойова підпільна організація, яка складалася з місцевої інтелігенції, робітників та студентів агрономічної школи. Нею керували колишній військовий комендант УНР міста Балти І. Сорочан, колишній комендант УНР залізничної станції Балта Г. Туренко, колишній начальник відділу розшуку контррозвідки Армії УНР І. Добрянський, колишній полковник царської армії, військовий фахівець, воєнрук міста Балти В. Дедюков та студент агрономічної школи Є. Басарський.

У 1921 р. антикомуністичні підпільні організації в Одеській губернії не відзначилися здійсненням помітних диверсійних операцій або терористичних актів. Винятком була підпільна організація в місті Дубоссари, яка здійснювала збройні напади на червоні прикордонні пости, що стояли на варті демаркаційної смуги з Румунією. Діяльність підпільних організацій обмежувалась антибільшовицькою агітацією серед населення, розвідкою та підготовкою до майбутнього загальнонаціонального повстання. Не випадково у документах Повстансько-партизанського штабу такі організації називалися не «підпільними», а «повстанськими»: «Повстанські організації уявляють з себе пасивний матеріал, який, поволі організовуючись між собою, активно не виступає, а чекає до того моменту, коли надійде термін до загального організованого виступу. Головним чином ці організації складаються з мешканців села або містечка і створюють найдрібніші з'єднання – осередки. Селяни ставляться до цього дуже прихильно. Не чекаючи наказу, за власною ініціативою самі створюють подібні організації і шукають зв'язку з Повстансько-партизанським штабом для одержання директив».

Розвідувальна інформація, передана агентурою НК, що діяла у ППШ в Тарнові, дала чекістам можливість розкрити обидві вищезгадані підпільні організації. У ніч на 26 червня 1921 р. у Балті були проведені арешти членів балтської підпільної організації. У липні 1921 р. були заарештовані 60 членів залізничної підпільної організації. Були знешкоджені всі її керівники, крім Ф. Верського, який утік з-під варті.

Нищівного удару зазнала підпільна організація, очолювана отаманом Лихом (К. Бондаруком) у Первомайському повіті.

На базарі в Первомайську оперуповноважений НК (прізвище у документах не вказане) впізнав і затримав колишнього вчителя Дяченка, який був у повстанському загоні заступником К. Бондарука. Про Дяченка чекісти мали інформацію, що він був сотником Армії УНР і опинився свого часу за кордоном. У Дяченка знайшли документи на ім'я Маріана Шрота. Його почали катувати, і він видав підпільників: М. Бочарова, Загорського, Климентюка та Щербаня, а також зв'язкового – Я. Продана. Я. Продан видав телеграфіста станції Голта М. Ясельського і підпільні явки в селі Болгарка і на хуторі Розумівка, де К. Бондарук зустрічався з довіреними людьми. Поступово розплутуючи підпільну мережу, чекісти влітку 1921 р. заарештували близько 200 осіб, підозрюваних в участі у цій організації. 125 з них було розстріляно. Чекістам стало відомо і про місцезнаходження К. Бондарука та І. Нагірного. Але вчасно попереджені вцілілими агентами, їм вдалося втекти. Партизанський загін було тимчасово розпущено, а підпілля припинило активну діяльність.

У липні 1921 р. певних успіхів більшовики досягли і в боротьбі з партизанським рухом. Під тиском червоних військ на початку липня загін отамана Чумака (Кравченка) перейшов з території Первомайського повіту до Уманського повіту Київської губернії, де потрапив у пастку. У ніч на 12 липня в лісі Зелені Брами, біля села Нерубайка, загін було оточено червоними та повністю знищено. Живими залишилося лише п'ятеро повстанців, захоплених у полон. Решта, у тому числі сам Кравченко і його батько, загинули. У Балтському повіті червоними військами було ліквідовано партизанський загін отамана Дерев'яги. Щодо загибелі самого отамана Дерев'яги існують дві версії. За оглядом Повстансько-партизанського штабу, Дерев'яга загинув у бою. Інша воююча сторона подає іншу інформацію. У звіті Одеської губернської НК до IV Губернського з'їзду Рад зазначалося, що після усунення Дерев'яги з посади начальника штабу Задністрянської дивізії його загін вийшов зі складу цього з'єднання і почав діяти самостійно. А пізніше Дерев'яга зневірився в усьому та покінчив життя самогубством. Інших джерел, які б спростували ту чи іншу ін-

формацію, немає. Можна припустити, що отаман Дерев'яга застрелився під час бою, щоб не здатися живим. А чекісти вирішили факт його самогубства зобразити як приклад морального занепаду повстанського керівництва.

Невловимим залишалось угруповання отамана С. Заболотного. На початку липня 1921 р. до нього увійшли повстанські загони отаманів Підкови та Блохи. Загін отамана Підкови передислокувався у Балтський повіт з території Подільської губернії, де діяв раніше і мав назву «45 Гайсинський пішокінний полк». Свою назву він виправдовував, оскільки в його складі було 300 піших та 300 кінних бійців. Бойові операції це повстанське формування здійснювало також на території Первомайського повіту. У цей період в північній частині цього повіту діяв повстанський загін отамана Головатого, який нарахував близько 50 бійців з одним кулеметом. За оперативним зведенням червоного військового командування, загін Головатого «знищив шляхом просування через північну частину Первомайського повіту радянські установи і їхніх співробітників і відійшов до Київської губернії».

У другій половині липня 1921 р. до з'єднання С. Заболотного приєдналися повстанські загони отаманів Карого (25 вершників, 40 піхотинців з трьома кулеметами) та Тополі.

Прикладаючи зусилля для локалізації партизанського руху, більшовики проводили прочісування лісів великими силами регулярного війська. За таких обставин повстанці здебільшого намагалися не вступати у контактні бої з Червоною армією. Але бували винятки. Так, 6 липня 1921 р. загін під командуванням С. Заболотного контратакував червоні частини, що прочісували Будейський ліс. Червоноармійці зазнали значних втрат і змушені були відступити. Наступного дня отаман С. Заболотний разом з відділом з 40 бійців та чотирма кулеметами відбив у продзагону 60 пудів зерна та обстріляв з кулеметів і гвинтівок 2-й батальйон 467-го червоного стрілецького полку, який був на марші неподалік. За більшовицьким зведенням, «бій тривав до світанку, батальйон був розбитий, розсіяний і відступив невідомо куди».

Загін отамана К. Солтиса діяв самотійно. У 20-х числах липня 1921 р. це формування діяло у північній частині Балт-

ського повіту. У його складі нараховувалося близько 200 багнетів і 100 шабель, бійці були озброєні ручними гранатами та сімома кулеметами.

3.1.3. Нова хвиля активності підпілля в Україні

Наприкінці липня з'єднання отамана С. Заболотного збільшилося до 3 тис. бійців за рахунок загальної мобілізації озброєних селян. Відділи повстанців чисельністю по 300–500 бійців були розосереджені у Савранському, Будейському, Бондуровському, Кишевському, Переймському та Черничеському лісах. Тоді вперше і востаннє була зібрана та приготована до бою сформована у підпіллі «Наддністрянська бригада».

Бригада формувалася протягом квітня–липня 1921 р. для участі у всеукраїнському антикомуністичному повстанні, що планувалося на серпень 1921 р. Очолював «Наддністрянську бригаду» отаман Кіршул. Начальником штабу бригади було призначено поручника Армії УНР Чеховича. Обов'язки старшого ад'ютанта штабу виконував начальник цивільного управління 5-го повстанського району (Балтський, Ольгопільський і Первомайський райони) Д. Дороганич. У документах Кіршул фігурував під псевдонімом «отаман Сірко», поручник Чехович – під псевдонімом «отаман Гуляй-Біда», а Дороганич – «отаман Перейдидорога».

Уся територія бригади була поділена на три курені. З таким розрахунком, що кожні кілька волостей даватимуть один курінь, а курені об'єднуються в бригаду. Організація мусила в кожному селі набирати ядро, яке становили національно-свідомі елементи та ті особи, що вже позитивно себе показали у підпільній роботі. Ці сільські осередки підлягали призначеному згори командирові. На них було покладено обов'язок – у потрібний момент підняти все село. Сільський командир, що звався «ватажком», мусив підібрати трійку з найпевніших та перевірених осіб, щоб пізніше, після повстання, призначити їх на посади керівників сільського самоврядування. Сільські ватажки підлягали волосному командирові, що, крім керівництва тими селами, які йому підлягали, мусив підбирати людей

на посади у волосному управлінні. Сільські ватажки і волосні командири підлягали винятково штабові бригади та тим із призначених осіб, що стояли на чолі куренів. Окрім підготовки до повстання, «Наддністрянська бригада» мала збирати розвідувальну інформацію про червоні війська та передавати її за кордон. З цією метою на кордоні було організовано пункти для отримання та пересилання відповідного матеріалу. Такі пункти знаходились у населених пунктах Рашкові та Атаках. У них чергували представники штабу А. Гулого-Гуленка. Пункт у Рашкові очолював колишній заступник отамана С. Заболотного по оперативній частині І. Новицький.

Наддністрянська бригада, інші повстанські загони та підпільні організації в Одеській губернії становили потужну силу, яка у серпні 1921 р. була готова повалити комуністичну владу в цілому південно-західному регіоні України. На цей час повстанців і підпільників, так чи інакше пов'язаних і підпорядкованих Заболотному, було близько 20 тис. осіб. У доповіді про діяльність ВУНК за 1921 рік на IV Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів відзначалося, що «в районі Одеси у 1921 році знаходився другий за чисельністю петлюрівський центр».

Успіхові повстання також мали сприяти антикомуністичні настрої, що панували у багатьох червоних військових частинах влітку 1921 р. У розвідувальному звіті відділу розвідки ППШ, характеризуючи особовий склад червоних частин, відзначалося: «Більшовицька піхота налаштована вельми вороже у ставленні своєму до комуністів. До командного складу доволі часто проявляється недовір'я, часті докори у бажанні відокремитися від рядових червоноармійців, в тому, що вони більше захищають «жидів» ніж робітників та селян». На початку липня 1921 р. у селі Дальник Одеського повіту (нині – Овідіопольський район Одеської області) спалахнуло стихійне повстання в одному з полків 51-ї Перекопської стрілецької дивізії, в результаті якого були перебиті всі командири. Повстання було придушено, і 138 червоноармійців було заарештовано.

Але наступ військових частин Армії УНР на Радянську Україну з території Польщі та Румунії було відкладено. Відпо-

відно було відкладено загальноукраїнське повстання, що мало цей наступ підтримати. Отаман С. Заболотний був змушений 5 серпня 1921 р. віддати наказ про розпуск з'єднання на три тижні для збирання хліба. Ядро з'єднання на чолі з отаманом залишалося наготові та дислокувалося за 35 км на схід від Балти у складі 300 бійців з трьома кулеметами. Місцем майбутнього збору було призначено Лісничівський ліс за 12 км на північ від Балти, але у такій великій кількості, як колись, повстанці вже не зібралися. Не дочекавшись сигналу розпочати повстання, С. Заболотний віддав наказ повстанському з'єднанню розділитися на окремі загони і продовжити партизанську війну. Зібраний селянами хліб необхідно було боронити зі зброєю.

Генерал-хорунжий А. Гулий-Гуленко пояснював відкладення повстання з серпня 1921 р. на осінь головним чином тим, що виступ гальмували то польське, то румунське командування, що за різними причинами відмовлялося від виконання взятих на себе зобов'язань. Як приклад невиконання Румунією своїх зобов'язань А. Гулий-Гуленко на допиті в ДПУ навів інформацію про те, що на момент запланованого початку повстання від румунів було отримано лише 500 гвинтівок, яких для Південної повстанської групи було недостатньо.

Однією з причин відповідних дій поляків і румунів було те, що вони піддалися на вміло проведену більшовиками кампанію дезінформації. Мета цієї кампанії – переконати уряди Польщі та Румунії в тому, що Радянська Росія готує на них напад. А сприяння військовому вторгненню Армії УНР та загальноукраїнському повстанню могло спровокувати та прискорити цей напад. У Волинській губернії було розклеєно відозви комуністичної партії, видані у Києві 17 липня 1921 р., в яких було написано, що «з причини голоду, який поширюється, і щоб не допустити голодування Росії, Радянська влада, розраховуючи на підтримку всесвітнього пролетаріату, в найближчий час змушена буде оголосити війну Польщі та Румунії, вдаривши на Галичину і Бессарабію». Начальник прикордонного особливого відділу в місті Анополі на засіданні ревкому 19 липня 1921 р. сказав: «Холера в Росії та неврожай на Лівобережній Україні дає сприятливі умови для війни з Польщею та

відкриває шлях на Париж». Поряд з подібними дешевими провокаціями радянським урядом було проголошено мобілізацію призовників 1901–1902 років народження та були призупинені відпустки червоним військовослужбовцям та урядовцям. Наприкінці липня 1921 р. більшовицькі власті припинили рух по Дністру румунських пароплавів. У телеграмі Одеської губернської НК до Тираспольської повітової НК від 26 липня 1921 р. наказано їх обстрілювати в разі появи. Можна констатувати, що кампанія дезінформації мала певний успіх, і настрашені союзники українських вояків зробили все можливе, аби наступ на Радянську Україну влітку 1921 р. не відбувся. Не відбувся тоді, коли він мав найбільші шанси на успіх.

Слід також зазначити, що план загального повстання не підтримували широкі соціалістичні кола української еміграції, оскільки бажали, щоб його очолив член масонської ложі «Визволення України» полковник Вовк.

У серпні 1921 р. у Вознесенському повіті з'явився батько Н. Махно. Його військо пройшло Єланецьку волость та вийшло на територію Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії. Це був єдиний документально зафіксований випадок присутності махновців на території Одеської губернії, де був поширений винятково націоналістичний повстанський рух.

У цей період часу повстанський загін отамана Іванова здійснив рейд по території Трикратської волості. За зведенням інформаційного підвідділу відділу управління Одеського губвиконкому, «шляхом просування цього формування, що нараховувало 70 бійців, з яких 15 були верхи, а 55 на 30-ти тачанках з кулеметами, загинули 15 партійних працівників».

У серпні 1921 р. отаман Кіршул розпустив по домівках свою бригаду, сформував з найбільш активного та вишколеного елемента партизанський загін і почав активно діяти у Балтському повіті. У північній частині повіту повстанський загін отамана К. Солтиса об'єднався з загоном отамана Боровського, що нараховував 60 шабель з двома кулеметами. У північно-східній частині Балтського повіту діяли дрібні партизанські групи чисельністю 10–30 бійців, які, переховуючись у лісах, очеретах та кукурудзі, несподівано нападали на нечисленні частини противника. Основними об'єктами партизан-

ських нападів у серпні–жовтні 1921 р. ставали більшовицькі продзагони, що конфісковували зібраний селянами хліб. За даними інформаційного відділу Раднаркому УСРР, за цей період у Балтському повіті Одеської губернії під час продподаткової кампанії було вбито близько ста продпрацівників. Так, у перших числах вересня на десятьох продармійців, що проїздили лісом між Балтою та станцією Слобідка, напала група партизанів чисельністю близько 30 чоловік. Продармійці були роззброєні, відведені до лісу та розстріляні. Ще 9 червоних продармійців було зарубано біля станції Кодима. У зведенні інформаційного підвідділу відділу управління Одеського губкому КП(б)У відзначалося, що «бандитизм спирається на невдоволення населення Радянською владою, яке викликане збиранням продподатку».

Збіжжя, конфісковане продзагонами по селах, не переходило належним чином. Бійці продзагонів після конфіскації негайно вантажили хліб на селянські підводи та висилали під збройною охороною до зсипних пунктів біля залізничних станцій. Але ці «зсипні пункти» не були належним чином обладнані, та хліб зсипався у будівлі, що не провітрювались, або просто під небом. Наслідком цього було те, що велика кількість конфіскованого збіжжя ставала непридатною до вжитку. У доповіді про хід роботи продзагонів у Летичівському повіті Подільської губернії від 3 грудня 1921 р. відмічалося: «Викачування продовольства у Войтовецькій та Сусловецькій волостях та загалом у повіті проходить можна сказати успішно, якщо не враховувати ускладнень зі зсипними пунктами, які не можуть обслуговувати і приймати зерно, що поступає». Ще гіршою була справа з живим інвентарем, також конфіскованим. Тисячі голів великої рогатої худоби, свиней, овець зганялися з цілих повітів на пункти, де не було кому її доглядати: худоба блукала цілими днями без їжі та води, масово здихала. Так само псувалися цілі вагони конфіскованого сала і масла.

Збройні напади повстанських загонів на ці об'єкти, коли партизани забирали конфісковане продовольство та повертали тим, хто його виробляв своєю тяжкою працею, певною мірою вирішували проблему радянської безгосподарності. У Первомайському повіті у вересні 1921 р. отамани Лихо

(К. Бондарук (Дорошенко-Якубенко) та І. Нагірний реорганізували наявні загони й відновили партизанську боротьбу. Загін отамана Лиха (К. Бондарука) діяв під гаслом: «Беріть до рук зброю, бийте ворога скрізь, де він появиться. Ми обов'язково переможемо! Слава самостійній Україні!». У жовтні 1921 р. становище у Балтському повіті суттєво не змінилося. На терені повіту діяли великі повстанські загони отаманів С. Заболотного, Кіршула, К. Солтиса, Боровського та Десятника, який діяв під псевдонімом «отаман Коршун». Окрім них, як і раніше, райони Балти та Кодими були «наповнені дрібними бандами політичного характеру». У перших числах жовтня у Балтському повіті партизанами С. Заболотного й Кіршула було вбито 20 волосних і сільських ревкомів і до 40 продпрацівників.

3.1.4. Невдачі повстанських загонів

18 жовтня 1921 р. повстанські загони С. Заболотного, К. Солтиса і Боровського з'єдналися, але не надовго. 26 жовтня добровільно здався більшовикам отаман Боровський, який вказав місцезнаходження отамана С. Заболотного. З'єднання частково розпалося та розосередилось.

Окрім отамана Боровського у жовтні 1921 р. здалися комуністичній владі за амністією отамани Я. Малий і Стратієвський. 3 жовтня 1921 р. потрапив у оточення отаман Лихо (Дорошенко-Якубенко) разом із 45-ма повстанцями. Повстанський загін було розгромлено. Намагаючись вирватися з оточення, отаман був поранений в ногу, і застрелився. У двадцятих числах жовтня червоними військами було оточено і взято у полон 150 повстанців з угруповання отамана Кіршула, що намагалися прорватись до Румунії. У Вознесенському повіті чекісти розгромили підпільну організацію, очолювану Поповим. Було заарештовано близько 200 підпільників і підозрюваних у співучасті. 54 особи було розстріляно.

Тим часом до останнього рішучого наступу на територію Радянської України готувалася Бессарабська військова група Української повстанської армії, сформованої з інтернованих у Польщі та Румунії вояків Армії УНР.

Угрупування отамана С. Заболотного готувалося до узгоджених бойових дій і перед початком наступу руйнувало комунікації в оперативному районі. Повстанцями було розібрано залізничну колію на ділянці станцій Слобідка–Борщі, перерізано телефонні дроти та зірвано у повітря телеграфні стовпи.

За планом, розробленим ППШ, Бессарабська військова група мала виступити першою. Завданням цієї групи було прорватися з Румунії до Радянської України у районі Тирасполя та демонструвати головний наступ Української повстанської армії. Група мала відволікти на себе основні сили червоних та підтримати операцію прориву головної Волинської групи.

Надалі група мала захопити Тирасполь і рушити на Одесу. За оцінкою українського дослідника В. Вериги, свої завдання ця група могла виконати найкраще, бо, прорвавшись в Україну, вона опинилася б у районі дій з'єднання повстанських загонів під командуванням отамана С. Заболотного. Але на момент виступу групи у листопаді 1921 р. ситуація змінилась. Угрупування отамана С. Заболотного вже не становило такої значної сили. Червоним вдалося розсіяти більшість повстанських загонів та розгромити основні підпільні організації, які могли підтримати Бессарабську групу. 15 листопада 1921 р. підрозділи НК провели масові арешти бійців Наддністрянської бригади. Було затримано близько 500 осіб, у тому числі начальника штабу бригади поручника Чеховича (Гуляй-Біду). Пізніше його було розстріляно. Була ліквідована підпільна організація, що планувала підняти повстання у 12-ти селах в районі Рибниці. У перших числах листопада чекістами була ліквідована «Березовська офіцерська повстанська організація», яка планувала підняти повстання у Березовці. Вона мала осередки у таких селах, як Кучук, Бернардовка, Блюменфельд і Сичавка (нині – Комінтернівський район Одеської області). Керував організацією поручник Кадіашвілі. Найактивнішими учасниками організації були: підпоручник Реміх, колишній одеський поліцейний пристав Калішевський, прапорщик Калашников, колишній мировий суддя Немировський, колишній титулярний радник Попов,

колишній повстанець Дорошенко, втікач з концтабору Різниченко та студент Санжировський.

Формування Бессарабської групи здійснювалося під патронатом 3-го румунського військового корпусу. Вояків-добровольців розміщували під виглядом робітничих бригад на різні роботи в селах Бендерського повіту. Слід зазначити, що, на відміну від польської влади, румунська адміністрація забезпечувала інтернованих українських військовослужбовців сезонною оплачуваною працею. Частково частини генерала А. Гулого-Гуленка поповнювалися членами української емігрантської організації в Болгарії «Січ», центр якої знаходився у Софії. Сформовані військові підрозділи базувалися в околицях міста Бендери. Планувалося отримати від румунів 630 гвинтівок і 15 кулеметів, але отримали лише близько 100 гвинтівок. Окрім цього, командир 7-ї румунської прикордонної роти капітан Станеску видав за власною ініціативою українцям ручні гранати.

18 листопада 1921 р. найбільший відділ групи під командуванням полковника Й. Пшонника форсував Дністер за 8 км на захід від Тирасполя. Підрозділами відділу командували полковник Ємельянов, капітани Порайко та Іващенко. Бійці полковника Й. Пшонника переправилися через Дністер протягом 2–3 годин за допомогою одного човна, який перевозив по 7 людей кожного разу. Вони оточили прикордонну заставу в селі Бичок, зняли вартових, увірвалися до казарми та перебили червоноармійців. Але це були не всі сили червоного гарнізону, і в селі зчинилася коротка перестрілка, в ході якої загинули всі інші червоноармійці. Голову сільревкому села Бичок Бакланова врятував місцевий мешканець Л. Донцов. Він це пояснив так: «Я тебе рятую, коли-небудь ти мене врятуєш». Очистивши від червоних село Бичок, загін Й. Пшонника вирушив на село Паркани. Червона військова частина, що там стояла, не звернула уваги на стрілянину в Бичку, бо була дезорієнтована наказом про проведення навчальних стрільб біля Дністра. Цей наказ було видано командуванням цієї частини, і червоноармійці в Парканах продовжували перебувати у приміщеннях. Більшовицька слідча комісія пізніше звернула на цей факт особливу увагу, підозрюючи тут

зраду. Українські вояки за допомогою місцевих селян, які, як свідчить ця ж комісія, були озброєні вилами, косами та сокирами, швидко впорались із червоними. Були захоплені кулемети та гвинтівки, якими були озброєні повсталі селяни. Після проведення короткого мітингу повстанський загін рушив далі і зайняв села Тернівку і Красногорку, де до нього приєдналися нові повстанці. Разом із місцевими повстанцями воїни Армії УНР атакували повітовий центр Тирасполь і зайняли західні райони міста – Фортецю, Зафортечну Слобідку та Житомирські Казарми.

Більшовицька залога міста Тирасполь складалася з 464-х багнетів, 70-ти шабель з 11-ма кулеметами. Однак зорганізувати цю силу одразу було нелегко, хоч чекістам через агентуру було відомо про напад за два дні. Але превентивні заходи не були вжиті. Начальник гарнізону Забалуєв був відсутнім, бо виїхав з Тирасполя з дорученням. Його обов'язки виконував заступник з політичної частини 2-го комуністичного полку Миронов, який не міг як слід ці обов'язки виконувати, оскільки ще не видужав від нещодавньої контузії. Рота повітової НК не підкорялася його наказам і чекала їх підтвердження з боку начальника НК Южного. Рота комуністичного полку збиралася дві години. Коли червоні нарешті зібрали наявні сили, половина міста вже була в руках повстанців, а велика група місцевих підпільників зробила спробу захопити будинок

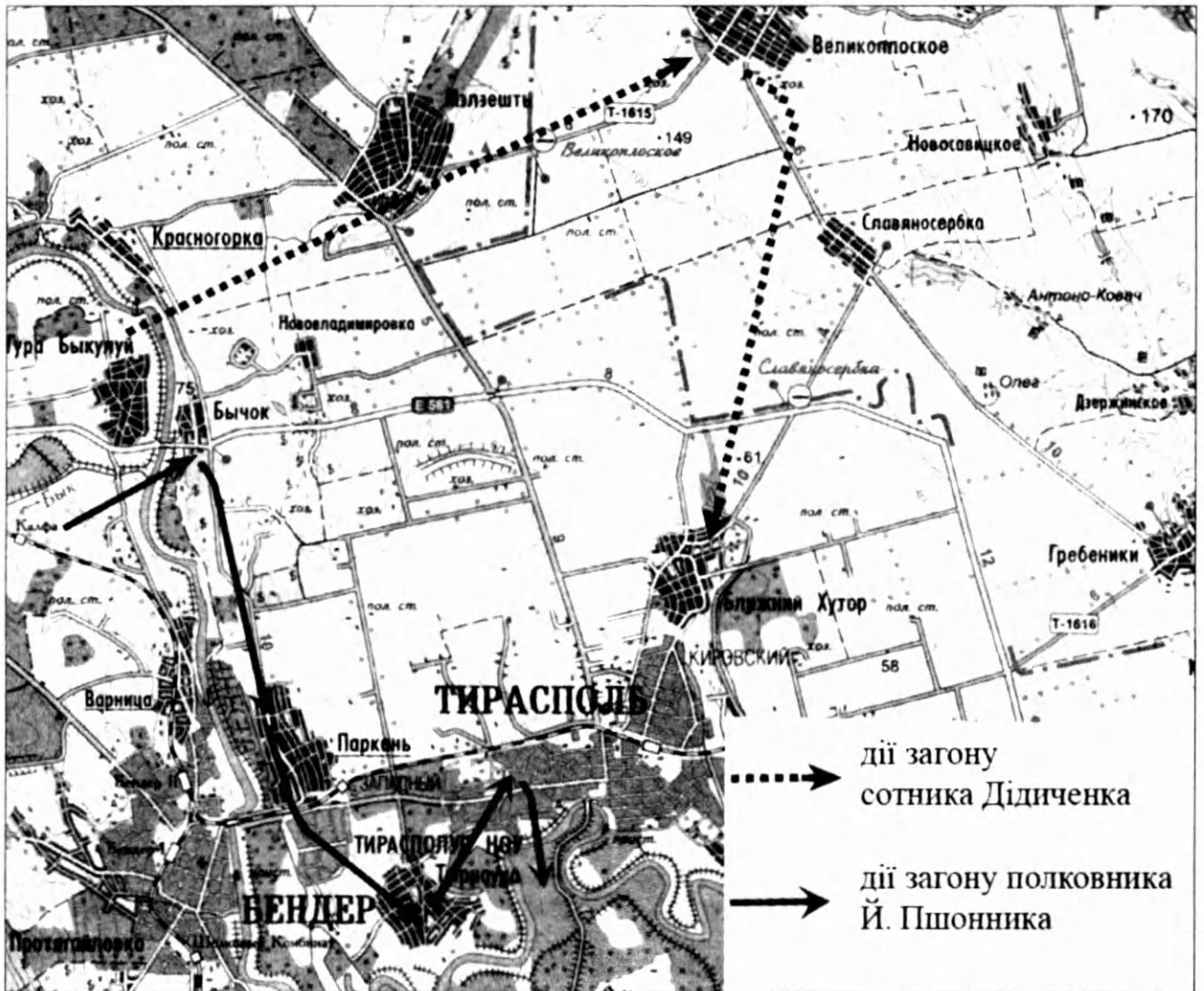

Отаман Андрій
Гулий-Гуленко з вояками

нок повітової НК. Але 50 чекістів на чолі із заступником начальника повітової НК Маканом відбили напад. Сили були нерівні, і після тривалого бою повстанці були змушені відступити з міста.

Друга військова група під командуванням сотника Дідиченка і капітана Желобаєва перейшла Дністер біля містечка Гура-Бикулуй, на північ від Бендер, зайняла село Плоску та вирушила у північно-східному напрямі на Тирасполь. Назустріч цьому загону виступили червоні війська, які проявили більшу оперативність ніж гарнізон Ти-

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

Збройний виступ Бессарабської групи Армії УНР

располя. Після зустрічного бою повстанський загін був розбитий і відступив, втративши багато вбитими, пораненими і полоненими.

Третій загін Бессарабської групи, який нараховував близько 50-ти бійців під командуванням особисто генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка, перейшов кордон в районі Дубоссар, але ніяких боїв не вів, а лише забезпечив перехід на територію Радянської України генерала А. Гулого-Гуленка, який рушив організувати повстанський рух.

У районі Акермана готувався до наступу ще один відділ чисельністю близько 200 бійців під командуванням капітана Фролова, але цей відділ не виступив.

Підрозділ полковника Й. Пшонника втратив 79 вояків. Увечері 19 листопада розрізнені групи повстанців почали переправлятися назад до Румунії. З загону полковника Й. Пшонника повернулися до Румунії 85 солдатів та офіцерів. Румунські прикордонники надіслали їм човни. Червоноармійців же румунські солдати обстріляли з гвинтівок. Але ніякої «кулеметно-артилерійської підтримки з боку румунів», про яку пізніше писали радянські історики, не було.

Усього до полону потрапили 78 бійців Бессарабської групи. Полонених відправляли до Одеси. Вдалося встановити прізвища та військові звання лише п'ятьох із них: поручик Кравченко, поручик Овсянников, підпоручик Дерев'янченко, хорунжий Марковський та рядовий козак Лозовик, який в минулому був студентом. З місцевими повстанцями розправлялися на місці. У Тирасполі були розстріляні без суду 36 полонених; у Парканах – 10. У селі Бичок було розстріляно 3 особи та заарештовано 25–30 підозрілих у співробітництві з повстанцями, яких було відправлено до концтабору.

Водночас «за бездіяльність і дезертирство» були притягнуті до суду Южний, Миронов та інше військове керівництво 451-го полку 51-ї Московської дивізії. Бакланову приписали «зв'язок з бандитами».

Місце та час проведення бойової операції Бессарабською повстанською групою свідчать про те, що її командування вже не розраховувало на підтримку угруповання повстанців отамана С. Заболотного в районі Балти, яке на той час зазнало значних втрат. Ставка була зроблена на підтримку підпільної мережі у районі Тирасполя, куратором якої був командир найсильнішого відділу групи полковник Й. Пшонник. Селянство Тираспольського повіту вже мало значний досвід повстанської боротьби. У самому Тирасполі радянська влада вже була один раз повалена в результаті повстання – 6 квітня 1920 р. Враховуючи, що загін полковника Й. Пшонника втратив 79 чоловік, а до Румунії повернулися 85, то чисельність цього відділу була не менша за 164 солдати й офіцери.

Під час бойових дій в районі Тирасполя повстанські загони С. Заболотного, Кіршула, К. Солтиса і Коваленка здійснили низку бойових операцій у придністровській частині Балт-

ського повіту. Отаман Коваленко зі своїм відділом прибув на допомогу балтським повстанцям з Ольгопільського повіту Подільської губернії. У Первомайському повіті активізував дії загін отамана К. Бондарука. Бойові операції цих повстанських відділів на підтримку Бессарабської групи тривали до кінця листопада, коли загони С. Заболотного, К. Солтиса та Коваленка передислокувалися для перегрупування у Бершадський ліс.

3.2. Поступове згортання повстанського руху

3.2.1. Внутрішні чинники згортання повстанського руху

З приходом зими повстанські загони Чорноморського повстанського козацького війська помітно скорочувалися. Пригнічені стратегічним провалом повстанці розходилися на зиму по домівках. Більшість із них до повстанської боротьби в майбутньому не повернулися. У грудні 1921 р. загін отамана С. Заболотного нараховував 55 бійців з двома кулеметами. Загін отамана К. Солтиса нараховував 60 бійців. У районі Кодими діяв партизанський загін чисельністю 40–50 повстанців на чолі з отаманом Сокирою.

Червоні війська, чисельність яких постійно зростала (на кінець 1921 р. загальна чисельність червоних військових частин в Україні становила 1 млн. 200 тис., що було однією п'ятою усієї Червоної армії: 21 стрілецька дивізія, дві стрілецькі бригади, 14 кінних дивізій, вісім кінних бригад, технічні та спеціальні відділи, проводили бойові операції проти дрібних партизанських відділів, але безуспішно. Єдиним позитивним результатом таких переслідувань могли бути розсіювання або передислокація партизанської групи у іншу місцевість України або за кордон. Так, під тиском червоного летючого загону 70 партизанів на чолі з отаманом К. Солтисом 28 грудня 1921 р. перейшли Рашківський ліс та переправилися через Дністер до Бессарабії.

З початку 1922 р. повстанська боротьба проти комуністичної влади в Одеській губернії, як і по всій Україні, пішла на спад. Це було пов'язане з вагомими причинами соціально-економічного та військово-політичного характеру.

Найперше це було пов'язано зі зміною політики більшовиків по відношенню до селянства, а саме – із введенням єдиного продовольчого натурального податку та дозвіл на вільну реалізацію частини врожаю.

Розверстка була скасована та замінена продподатком за одноголосним рішенням ВУЦВК ще 27 березня 1921 р., але в Україні продовжувався збір заборгованості по продрозверстці за 1920 р. Окрім цього, постановою Ради праці та оборони від 12 серпня 1921 р. було запроваджено застосування такої форми силового та економічного тиску на селян, як військові постої. Економічний тиск полягав у тому, що продовольче постачання військових частин покладалося на селян без зарахування продуктів, що були вилучені за рахунок податку. Військовий тиск полягав «головним чином у застосуванні репресивних заходів за відмову від добровільного виконання розверстки». Репресивні заходи відповідно до наказу по тилах армій Південно-Західного фронту полягали не лише у взятті заручників та вилученні продрозверстки, а головним чином у вилученні контрибуції «в розмірі від 25 до 30 % продовольства понад призначеного за розверсткою». Саме з цих причин 1921 р. не лише не покращив становище селянських господарств, а й призвів до поширення голоду. На думку академіка С. Кульчицького, «голод виявився додатковим фактором, який придушував селянський повстанський рух. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму впоратися з «куркульським бандитизмом», конфіскуючи злиденні продовольчі запаси у селян». Голод в українських селах зводив нанівець постачання людьми та продовольством повстанських загонів. Командири повстанських загонів все частіше були змушені вдаватися до примусових мобілізацій місцевого населення та вилучення у селян продуктів харчування. Особливо це торкнулося заможних господарств. Каральні заходи влада також спрямовувала перш за все проти них. Подвійний тиск,

під яким опинилося селянство, в поєднанні з новою політикою режиму та прагненням самих селян до відновлення та підйому своїх господарств поступово вели до їх відходу від повстанського руху. Коли в середині жовтня 1921 р. отаман Кіршул зібрав селян у селі Ковбасна (нині – територія Придністровської Молдавської республіки) і склав із них загін з 75-ти чоловік, через кілька годин у нього залишилося лише 9 бійців. Усі інші розійшлися по домівках, пояснюючи це небажанням брати участь у повстанському русі. Про те, як внутрішні чвари приводили до розпаду повстанських формувань, красномовно написав у своїх спогадах колишній повстанський отаман Я. Гальчевський: «Українці дуже охоче підпорядковуються командирам-чужинцям, або українцеві на чужій службі. Але у своїй армії чи адміністрації майже кожному українцеві здається, що він один найрозумніший, а його зверхники – це дурні, злодії, зрадники. Не визнається авторитет свого українця, підривається той авторитет на кожному кроці, накази і розпорядження критикуються».

1922 р. приніс певні послаблення економічного тиску, з'явилися умови для покращення становища селянських господарств. Отаман І. Лютий-Лютенко згадував: «Селяни почали розживатись, багатіти, як то кажуть, на очах. Не бажали тільки ті, хто не хотіли працювати – ледарі і п'яниці. Ставлення селянства до повстанців швидко й виразно змінювалося на гірше. Під час зустрічей у селі з «дядьками» вже не було колишньої приязні та щирості. Сміливіші з них відверто казали: «Покиньте, хлопці, своє діло, з нього нічого не вийде. Ідіть додому – оріть, сійте, збирайте і будете жити як люди. А жити вже можна, хто не лінується». Терпко і прикро було слухати такі й подібні поради селян, за волю й долю яких ми, повстанці, жертвували себе самих – билися, вмирали, каліками ставали на все життя». Повстанці С. Заболотного зверталися до українських селян:

«Козак-повстанець – селянам.

Батьки і брати!

Чотири роки ми боремось проти ненависної вам комуни, проти Лейби Троїцького, проти грабежів, проти чрезвичаєк, проти знущання.

Чотири роки без втоми ми боремося за ваше щастя, за ваш спокій, за ваше добро, мерзнемо з холоду, гинемо від ран, від спраги сохнемо, але не кидаємо зброї. Чим більше мук, тим більше завзяття в наших душах, ростуть наші лави.

Чого ж Ви байдужі такі, батьки і брати наші?

Чом Ви не хочете допомогти нам, вимученим борцям, боротись з ворогом? У Вас же забрали все ваше добро, у вас забирають останні крихти хліба і везуть в Москву годувати чекістів, яких там більше ста тисяч. У вас забирають ваших дітей і везуть на голодну смерть в далекий Сибір, а ви байдужі.

Батьки і брати, прокиньтесь і допоможіть нам! Поможіть побороти вашого ворога і не дати йому вивезти ваш труд-хліб і загубити ваших синів.

Ми, ваші діти, козаки – повстанці, просимо вас, батьки, допоможіть нам.

Козак-повстанець».

Внутрішні душевні переживання рядових повстанців зобразив у своєму художньому творі відомий український радянський письменник А. Головка: «Ех, живуть люди! Заздро думав ти тоді, – знав, одвезе продподаток – і житиме собі. А я? Хіба кинути? Амністія ж. І в ту ж мить пригадував, як казав отаман Петленко: – Десь сотня перейшла до комуністів, а їх усіх і розстріляно».

Більшовики нарешті пішли назустріч селянству у вирішенні земельного питання. 22 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв «Основний закон про трудове землекористування», який закріплював за селянами землю, що вже фактично знаходилася в їхньому розпорядженні. Бідняцькі «маломіцні» селянські господарства дозволялося передавати в оренду більш заможним господарствам (в основному середняцьким). Зміцнення селянських господарств призвело до збільшення їх продуктивності і збільшення лишків, які можна було вільно реалізувати на внутрішньому ринку. Продзагони переставали бути головними об'єктами нападу з боку повстанських загонів. Керуючий справами «Всеукраїнської центральної комісії незаможних селян» В. Говоров у своїй доповіді Г. Петровському відзначав, що у вільній торгівлі немає нічого

небезпечного для Радянської влади. «Оскільки справа стосується «спекуляції» в середині Радянської Росії та України, то вона – за наявності лишків хліба та харчових продуктів, у разі доведення посівної площі до розмірів 1916 р. – сама стане тимчасовою і невідною для себе помічницею наших продорганів, оскільки останні не можуть, через незалежні від них обставини (розвал транспорту, відсутність гарантій безпеки, відсутність необхідної місткості постійних складів, віддаленість від залізниць), впоратися з покладеними на них обов'язками своєчасно і повсюдно».

Послаблення тиску на селянство в економічній сфері більшовики поєднували з жорстоким придушенням будь-якого опору та вільного волевиявлення селянства. Так, у селі Познанка Бакшанської волості Балтського повіту (нині – Любашівський район Одеської області) селяни вирішили змінити список членів сільської ради, виключивши з нього побитих за крадіжку братів Шевельових, нероб і алкоголіків. Усе було б нічого, але Шевельови були у цьому селі найзавзятішими прихильниками більшовицької влади. Список нових членів представницького органу влади було подано селянами у Повітову воєнну нараду. У відповідь на волевиявлення громадян, за постановою Повітвоєннаради, при повному зібранні мешканців села для остраху були розстріляні чотири «злісних куркулів». Так чужинцями нищився генофонд української нації. Чотирьох заможних, тверезих селян-господарів розстріляли. А брати-недолюдки лишилися живими і наплодили дебілів, що досі голосують за комуністів.

За наказом більшовицької влади у Вознесенському повіті у кожній волості брали від 15 до 25 чоловік заручників з середняків та куркулів. У разі, якщо яке-небудь село відмовлялося дати підписку про кругову відповідальність або, давши підписку про виконання продподатку, у 48-годинний строк його не виконувало – населений пункт оголошувався «ворогом радянської влади». Половина заручників розстрілювалась, і набиралась нова група. Увесь хліб та зернофураж у селі, незалежно від цифр податку, конфісковувався.

На припинення підтримки повстанського руху з боку селянства вплинуло також введення в УСРР інституту «відпо-

відальних» («ответчиков»). Відповідальні з числа заможних селян повинні були повідомляти владу про дії повстанців, факти надання їм допомоги, антибільшовицькі висловлювання односельців. Вони несли відповідальність, якщо не повідомляли про місцезнаходження повстанців, за свій рахунок організовували ремонт пошкоджених комунікацій. У випадку вбивства або поранення в їх селі представників влади і червоноармійців відповідальних по одному розстрілювали, майно розстріляного конфісковували, а на його місце призначали іншого «куркуля». Половина конфіскованого майна надходила у місцевий КНС, а половина до повітового «фонду боротьби з бандитизмом». Частиною цього майна користувалися для покращення свого особистого добробуту більшовицькі можновладці. Кандидатури відповідальних визначалися на підставі негласних вказівок комнезамів та агентурних даних, попередньо видобутих органами ДПУ. В інструкції Київської окружної наради по боротьбі з бандитизмом від 30 травня 1921 р. відверто вказувалося, що основною метою створення інституту відповідальних є не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, а внесення розбрату та розколу на селі. Одним із найбільш поширених методів цькування селян один проти одного було введення винагороди за повідомлення про людей, які сприяли повстанському рухові. Причому ця винагорода давалася за рахунок конфіскованого у репресованих селян майна. На думку сучасника, «більша частина населення не намагалася валити владу, а підлабузнювалася до неї, піддобрювала її, як не своїм, то сусідовим коштом, а це у великій мірі допомогло закріпитись більшовицькій владі». Велика кількість загиблих від рук повстанців цивільних осіб пояснюється не «звірствами бандитів», як це зображувала радянська історична наука, а жорстокою боротьбою повстанців з тими, хто видавав більшовикам своїх співгромадян. Бійці повстанського загону отамана Орла (Я. Гальчевського) у 1921 р. убили 52 особи, що були інформаторами чекістів у Літинському та Летичівському повітах Подільської губернії. Жорстокі репресії змушували ставати агентами більшовицьких органів безпеки навіть членів місцевих повстанкомів.

3.2.2. Зовнішні чинники згортання повстанського руху

Окрім внутрішніх чинників, на згортання повстанського руху в Одеській губернії у 1922 р. вплинули й зовнішні. Через певний час після поразки Бессарабської військової групи Української повстанської армії поступово була згорнута та припинила функціонування система керівництва та координації повстанського і партизанського руху, що була налагоджена військово-політичним керівництвом УНР на території Румунії. 31 лютого 1922 р. припинила існування військова місія УНР в Румунії. Голова місії генерал С. Дельвіг заступив на цивільну службу. Ліквідували повстансько-партизанські штаби у Кишиневі та Бендерах. Усі офіцери виїхали з Бессарабії, за винятком тих, хто міг залишитись як приватні особи. А. Гулий-Гуленко, В. Поплавський, Черненко та Стефанов переїхали до Бухареста. Сотник Василюк виїхав до Чехії. Солдати та офіцери Армії УНР були інтерновані у Трансільванію. За свідченням на допиті А. Гулого-Гуленка, «інтернованих вояків Румунія тримала в гарних умовах». У трансільванських таборах інтернованих українських військовослужбовців відвідувала сама королева Румунії, роздаючи їм численні подарунки.

Прикордонні пункти ППШ на демаркаційні лінії у 1922 р. ще залишались. Керівництво переправою людей перебрав на себе капітан Іващенко, який діяв під патронатом начальника відділу французької військової контррозвідки у Бессарабії капітана Глезера. У Кишиневі залишилися 12 офіцерів та 12 солдатів, які разом з полковником Й. Пшонником зорганізували залізничну артіль. Пізніше до Кишинева повернувся В. Поплавський для надання допомоги біженцям з України. Координація партизанського руху та допомога партизанським загонам в Одеській губернії з території Румунії припинились. Це стало додатковим деморалізуючим фактором для бійців повстанських формувань, які вже не могли розраховувати на власні сили та сподівалися на війну між більшовиками та країнами буржуазної демократії. У 1923 р. у Тирасполі між румунською та українською радянською сторонами було підписано «Положення про заходи та засоби, що мають за мету поперед-

ження і розв'язання конфліктів, які можуть виникнути на річці Дністер».

Вводилася стабільна грошова одиниця, нормалізувалось життя українського робітництва, надавалися права дрібним приватним підприємствам. Припиняється масовий терор проти української інтелігенції; її притягують до праці над розбудовою Радянської України. Розбудовується українська нижча, середня та вища освіта. Починає широко видаватись українська література та преса. Створення нібито суверенної соціалістичної України викликало у великої частини української політичної еміграції надію, що український народ дійсно стоїть перед новою епохою своєї державності – «національною за формою та соціалістичною за суттю». Оскільки серед українського народу не було антисоціалістичних тенденцій (розуміючи під соціалізмом справедливий розподіл благ серед населення, заперечення експлуатації людини людиною, боротьбу з великим монополістичним капіталом), оскільки українська нація мала лише окремих представників великої буржуазії, а дрібна буржуазія у більшості стояла на позиціях народництва, то широкому загалові українського суспільства не здавалася неприпустимою соціалістична форма господарювання. Дійсні ж наміри комуністичних лідерів для більшості громадян України були не зрозумілі.

На спад повстанського руху в Одеській губернії у 1922 р. також вплинула втрата його найвидатніших лідерів: С. Заболотного, К. Бондарука, А. Гулого-Гуленка.

У січні 1922 р. чекісти оточили в околицях Врадіївки партизанський загін отамана Лиха (К. Бондарука) К. Бондарук віддав наказ – розсіятися та намагатися вирватись самостійно. І. Нагірний був тяжко поранений і потрапив у полон. К. Бондарукові вдалося роззброїти одного червоноармійця і забрати його коня. Отаман помчав до лісу – до хутора Розумівки. Червоні кинулися наздогін, і Бондарук був застрелений. У протоколі огляду тіла зазначалося, що «крім малогабаритного томика «Кобзаря», у вбитого не виявлено ані паперів, ані грошей, ані цінних речей». Смерть отамана від більшовицької кулі не дала можливості провести запланований з'їзд отаманів Херсонщини.

Другим великим успіхом комуністичної влади у придушенні повстанського руху в Південно-Західній Україні була ліквідація отамана С. Заболотного.

Перебіг полювання за отаманом С. Заболотним можна простежити за звітом Балтського повітового ДПУ повіткому КП(б)У. У 1921 р. до загону С. Заболотного приєднався як таємний агент ДПУ вже згадуваний автор повісті «Лісовий звір» Д. Бузько під агентурним псевдонімом «Професор». У звіті Балтського повітового ДПУ він фігурував під прізвищем Гусько (помилка секретаря).

Узимку 1922 р. між червоними військами та повстанцями відбувся бій, у результаті якого загін С. Заболотного було розсіяно. Д. Бузька вважали загиблим і чекісти, і повстанці. Але він сховався і збирав інформацію про отамана. Чекістам за допомогою комнезамівської агентури по селах вдалося з'ясувати район перебування С. Заболотного. Туди було надіслано «летючий» каральний загін. Але С. Заболотного попередив його власний агент у Балтському ДПУ. Чекістська операція зазнала невдачі. Переслідування продовжувалося, і на краю одного з лісів бійці С. Заболотного несподівано зустрілися з червоною частиною. Під отаманом було поранено коня, але йому знову вдалося вийти сухим з води. Його слід загубився. Але тут дав про себе знати Д. Бузько, який дізнався про те, що С. Заболотний та його товариші мають приїхати до села Фернатія (нині – село Кармалюківка Балтського району Одеської області). «Професор» передав цю інформацію чекістам. Червоними було здійснено операцію із знешкодження отамана, яку очолював колишній котовець Ф. Думітрашка. Хату, в якій перебував С. Заболотний, було оточено. Відбулася стрілянина. С. Заболотний відмовився здатися і продовжував відстрілюватись. Тоді чекісти зігнали до хати 150 «відповідальних» з числа мешканців села та пригрозили їх розстріляти. Не бажаючи смерті невинних людей, С. Заболотний та його товариші здалися. Разом з отаманом потрапили в полон його заступник Ф. Рак та зв'язковий румунський офіцер (прізвище невідоме). Це сталося 7 лютого 1922 р. За вироком ревтрибуналу 28 лютого 1922 р. С. Заболотного було розстріляно. Ще одна славна козацька голова покотилася з кривавої комуністичної плахи.

Після захоплення отамана С. Заболотного залишки його угруповання розділилися на дві частини, які очолили його двоюрідний брат Архип Заболотний та отаман Кіршул. У лютому 1922 р. ці відділи були змушені передислокуватися до Подільської губернії. У Подільській губернії Кіршул діяв під своїм старим псевдонімом «отаман Сірко». Туди також передислокувався з'єднаний партизанський загін отаманів Левченка та Коваленка.

Весною 1922 р. у Подільській губернії діяв чекістський підрозділ особливого призначення, бійці якого були переодягнені в українську військову форму та називали себе «повстанським загоном отамана Заболотного». Метою цього загону було залучення до своїх лав легковірних патріотів України з числа місцевих селян та їх подальше знищення. Але, на відміну від інших подібних частин, укомплектованих здебільшого колишніми донецькими шахтарями, цей «повстанський загін» сформували з євреїв, що володіли українською мовою. Успіхів у цій справі він не мав, оскільки селяни одразу здогадувалися, хто насправді ці «повстанці».

У грудні 1921 р. у бою з червоними військами загинув отаман Іванов. Але, за повідомленням інформаційного зведення таємно-інформаційного відділу РНК УСРР, «остаточно труп впізнати не змогли, бо він був сильно знівечений». На допитах в ДПУ заарештований влітку 1922 р. в Одесі полковник К. Здобудьволя давав показання, що «бачився з Івановим у січні 1922 р.».

У березні 1922 р. загін А. Заболотного діяв в районі Брацлава, а з'єднаний загін Левченка та Коваленка в районі Бершаді. 20 березня відбувся бій між цим повстанським відділом і 2-м червоним кінним полком. У бою загинув отаман Коваленко, але загін під проводом отамана Левченка відбився від противника та уникнув переслідування.

У Балтському повіті навесні 1922 р. продовжували діяти проти комуністичної влади партизанські загони отаманів Солоненка, Десятника та К. Солтиса. У Пісчанській волості діяв партизанський загін під командуванням отамана Стахіва – сотника з угруповання С. Заболотного. За повідомленням зведення ДПУ УРСР від 15 квітня 1922 р., знову розпочав

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

партизанську боротьбу з комуністичною владою у Балтському повіті амністований отаман Боровський. В Одеському повіті 15 вершників здійснили збройний напад на радгосп-хутір Тимирязево та військову частину.

Пожвавлення повстанського руху навесні 1922 р. мало ті ж самі тенденції, що й рік тому, але відрізнялося значно меншим розмахом. Наприклад, загін отамана К. Солтиса у квітні 1922 р. нараховував 30 вершників з одним кулеметом. Інші повстанські формування мали приблизно таку саму чисельність.

На початку квітня 1922 р. червоний «летючий загін» напав на повстанське формування отамана Солоненка у Грабовському лісі за 40 км на північний захід від Балти. У результаті короткого бою загинув один повстанець, а отаман Солоненко, його заступник та всі інші бійці загону здалися. Пізніше отаман Солоненко був розстріляний.

Масові повстання проти продподатку у населених пунктах повітів Одеської губернії у 1922 р. мали місце дуже рідко і відбувалися здебільшого без застосування повсталими селянами вогнепальної зброї. Прикладом такого селянського повстання може бути виступ проти стягнення продподатку в селі Жури Балтського повіту, що відбулося 28 квітня 1922 р. У результаті повстання були поранені (або отримали тілесні ушкодження) голова ревкому та кілька незаможників.

У середині травня 1922 р. загін А. Заболотного повернувся у Балтський повіт і з'єднався із загonom отамана К. Солтиса. Про це дізналися більшовики і одразу провели бойову операцію проти з'єданого угруповання. 25 травня 1922 р. червоний «летючий» підрозділ атакував загін А. Заболотного і К. Солтиса в районі села Демівка. Під час бою загинув заступник отамана Солтиса Шпильовий, та був поранений сам К. Солтис. Загону вдалося втекти. Частина партизанів розсіялась, і після цього зіткнення чисельність угруповання А. Заболотного та К. Солтиса складала приблизно 40 бійців.

Протягом п'яти місяців з березня по серпень 1922 р. на території Одеської та Подільської губерній тривало переслідування червоними військами партизанського загону отамана Левченка. За цей час у зведеннях ДПУ тричі повідомлялося про його загибель.

У липні 1922 р. територією Балтського повіту здійснив рейд партизанський загін отамана Орла (Я. Гальчевського), що передислокувався з Подільської губернії. Яків Гальчевський до початку Першої світової війни вчителював на Поділлі. З початком війни був мобілізований до царської армії, брав участь у воєнних діях і дослужився до звання штабс-капітана. Після утворення Української Народної Республіки вступив до її війська. Громадянську війну пройшов у званні сотника. Після поразки Армії УНР у 1920 р. хотів повернутися до мирного життя. Але дізнався про загибель рідного брата. Чекісти розстріляли юнака лише за те, що той був братом офіцера-петлюрівця. Ця трагедія спонукала Я. Гальчевського змінити плани на майбутнє та присвятити себе цілком справі помсти. У 1921 р. він сформував повстанський загін і повів безжальну боротьбу з комуністичною владою. Діяв Я. Гальчевський під псевдонімом «отаман Орел». За особливі заслуги у веденні партизанської війни С. Петлюра надав йому звання полковника та призначив у 1922 р. керівником повстанського руху по всій Правобережній Україні. На терені Балтського повіту загін Я. Гальчевського оперував у взаємодії із загонами отаманів Левченка і Марчука. За словами Я. Гальчевського, ці загони «мали мішаний кінно-піхотний склад та нараховували до сотні бійців». Але зведення ДПУ за 1922 р. не підтверджують інформацію про таку значну чисельність цих формувань. З отаманом А. Заболотним встановити зв'язок не вдалося. У своїх спогадах Я. Гальчевський пояснив це тим, що на той час загін А. Заболотного «був деморалізований» та розійшовся по домівках. Але матеріали розвідувального управління Генерального штабу червоних військ України та Криму за травень–липень 1922 р. свідчать про те, що загони Я. Гальчевського та А. Заболотного просто розминулися. За розвідувальним зведенням вищевказаного штабу від 22 липня 1922 р. угруповання А. Заболотного діяло у Проскурівському повіті Подільської губернії. Із-за кордону на підсилення цього загону штаб Ю. Тютюнника вислав відділ з 80-ти бійців на чолі з офіцером Армії УНР Куліченком. Загін А. Заболотного діяв на Поділлі до 1923 р. та на території Одеської губернії більше не з'являвся. Сам Архип Заболотний якимось дивом прожив ще десять років у Радянській Україні

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я

під чужим прізвищем та, за свідченням доньки А. Заболотного Надії Архипівни Токарчук, помер від ускладнення на легені після тифу в 1934 р. на 42-му році життя.

Про те, що змушувало повстанців продовжувати боротьбу, писав у своїх спогадах отаман Я. Гальчевський: «Повстанська боротьба не матиме виглядів на позитивні наслідки, особливо для учасників повстання. З периферії ми України не створимо, але і не загинемо безславно, а загинемо зі зброєю в руках, по-козацьки. А кожна нова жертва – це цеглина в наш національний будинок, бо ніколи людська кров не ллється на марно. Коли ж навіть програємо, то своєю боротьбою змусимо комуністичних зверхників завести бодай фікцію українства в Україні. Може ми врешті-решт покладемо голови, але пам'ять кривавих змагань залишиться після нас для тих, що будуть боротися після нас».

Улітку 1922 р. Балтський повіт вже був уражений голодом. Я. Гальчевський згадував, що саме голод змусив його загін припинити бойові операції на Одещині і повернутись у Подільську губернію. Голод змусив явитися «з повинною» отамана К. Солтиса та його бійців, які до цього партизанили у Бондуровській волості Балтського повіту. До кінця липня 1922 р. здалися більшовицькій владі отамани Стратієвський, Вовк і Гуляй-Біда. Проти загону отамана Левченка 29 липня 1922 р. червоними військами була проведена бойова операція, в результаті якої партизани зазнали значних втрат, а сам Левченко загинув у бою. Після загибелі отамана загін розділився на п'ять великих груп, які очолили старшини: Кроменко, який діяв під прізвиськом «Добрий Вечір», «Вітер», Дем'яненко, Столяров та «Зірви Голова». Під командою Кроменка залишалося 23 вершники з одним кулеметом. У серпні 1922 р. у боях з червоними частинами всі вони були вбиті або захоплені в полон. Був убитий «Вітер», та потрапив у полон Столяров. Дем'яненко здався більшовицькій владі добровільно. 15 вересня 1922 р. червоні добили залишки загону Левченка. У цьому бою разом з іншими загинув батько загиблого отамана – Прокіп Левченко, який воював у загоні рядовим повстанцем.

Інформаційне зведення Одеського губернського відділу управління від 1 серпня 1922 р. повідомляло про відсутність

«політичного бандитизму» у Балтському, Тираспольському та Вознесенському повітах. Водночас повідомлялося, що «у Первомайському повіті останній тиждень липня пройшов під знаком посилення політичного бандитизму, особливо у районах прикордонних з Київською та Миколаївською губерніями». Відзначалося, що «червоні військові частини замість боротьби з бандитизмом здійснювали насильства щодо селян, при пасивному ставленні до цього командного складу».

3.2.3. Поодинокі партизанські виступи

А в той час у Первомайському повіті проти комуністичної влади діяли партизанські загони отаманів Шевченка, братів Аврамчуків, «Орлика» (прізвище невідоме), «Чорного Ворона» (Черненка) та Куліша. На північний схід від Одеси діяли дрібні партизанські загони під проводом Свища (20 бійців), Гузея (60 бійців), Кваші (10 бійців), Білого (25 бійців), Загреби (20 бійців), Архангела (35 бійців). Інформаційне зведення від 31 серпня 1922 р. повідомляє про те, що у Первомайському повіті «банди» пішли у підпілля. Загін «Чорного Ворона» передислокувався до Київської губернії. Ліквідувати цей повстанський загін чекістам вдалося лише 6 червня 1925 р.

Улітку 1922 р. чекісти заарештували керівника повстанського руху проти більшовиків на півдні України генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка. На початку червня 1922 р. А. Гулий-Гуленко переправився через Дністер на територію Радянської України в районі села Криуляни разом із контрабандним товаром. Після цього було здійснено подорож різними місцевостями України з метою з'ясування подальших перспектив продовження повстанської боротьби. В Одесі генерал зустрів свого давнього знайомого – Діка, який перебував під наглядом ДПУ. Саме таким чином А. Гулий-Гуленко потрапив до поля зору чекістів. 19 липня 1922 р. він був заарештований. 27 серпня 1922 р. у газеті «Правда» було надруковане «каяття» генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка. 27 травня 1925 р. надзвичайна сесія Харківського губернського трибуналу, «враховуючи поразку всіх ворогів Радянської влади та непохитність

її на Україні, засудила Андрія Олексійовича Гулого на десять років ув'язнення із суворою ізоляцією». Клопотання А. Гулого, його сестри та спостережного комітету про дострокове звільнення та зняття суворої ізоляції задоволені не були. Звільнили його лише після згоди співпрацювати з ДПУ. А. Гулого-Гуленка було відправлено з розвідувальним завданням до Польщі, де невдовзі його викрила та розстріляла польська дефензива.

Восени 1922 р. на території Одеської губернії продовжували діяти лише дрібні партизанські та підпільні групи, що здійснювали терористичні акти проти представників комуністичної влади. Наприкінці жовтня був пійманий і вбитий Р. Бабій – лідер «політичного бандитизму», що три роки діяв у Первомайському повіті. Його загін чисельністю близько 50 повстанців припинив своє існування. Поступово до кінця 1922 р. у більшості зведень більшовицьких органів влади про політичне становище у повітах губернії відзначалося, що проявів «політичного бандитизму» не помічено.

У річному звіті про діяльність Одеської губернської міліції за 1923 р. було повідомлено про ліквідацію останньої «політичної банди». 27 лютого 1923 р. у Первомайському повіті міліція заарештувала отамана Гулька, який був поранений під час затримання. Разом з отаманом були заарештовані його товариші та брати: Анісій Гулько, Іван Гулько, Пантелеймон Гулько, Григорій Камищенко, Олексій Бадика, Павло Лемещенко, Михайло Кравцов та Ілля Булавка.

Але у 1923 р. відбувся черговий спалах партизанського руху проти комуністичної влади на Південному Заході України. Навесні 1923 р. у районі Вознесенська діяв повстанський загін під назвою «Сини ображених батьків». У Балтському повіті діяли 16 збройних груп з колишніх повстанців угруповання С. Заболотного. У цей час було здійснено успішні напади на склади боєприпасів у Миколаєві, Вознесенську та Очакові.

У закритому політичному листі секретаря Одеського губкому КП(б)У Майорова до ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про політичне та економічне становище в губернії від 16 квітня 1923 р. зазначалося, що «організованих політичних банд на території Одеської губернії немає». «Петлюрівські підпільні групи є, але виявляють себе слабо».

Улітку 1923 р. комуністичну владу потурбували кілька партизанських загонів, які на короткий час активізувались у Єлисаветградській окрузі. У листі Одеського губкому КП(б)У до ЦК КП(б)У від 30 липня 1923 р. повідомлялося, що «єдиний осередок політичного бандитизму – Єлисаветградська округа на стику Єлисаветградського, Черкаського та Олександрійського районів». У липні 1923 р. у цій місцевості оперували партизанські загони отаманів: Коцюри (20 бійців з одним кулеметом), Грищенко (Шуліки) (30 бійців) та Луньова (20 бійців). Крім цього відзначалася наявність «петлюрівського підпілля на території Миколаївської, Херсонської та Балтської округ, яке є у достатній кількості, але доки себе не виявляє». Загін Грищенко більшовикам вдалося остаточно ліквідувати лише на початку 1924 р.

ВИСНОВКИ

Повстанська боротьба проти комуністичної влади залишила глибокий слід у свідомості людей. Це мало свої наслідки. За порівняльною таблицею числа повітів, волостей, сіл і кількісним складом комуністичної партії в Одеській губернії у 1923 р. бачимо, що найменшою кількістю членів та кандидатів у партію була у Балтському та Первомайському повітах. І це при тому, що за чисельністю населення ці повіти були на перших місцях.

Колишні повстанці, ховаючись і починаючи нове мирне життя, здебільшого надавали перевагу оселенню на Кавказі та Лівобережній Україні. Слід зазначити, що адаптація в суспільстві учасників повстанського руху 20-х рр. ХХ століття була набагато легшою і безпечнішою, ніж воїнів УПА. Репресивно-бюрократична машина радянської держави ще не була такою досконалою і всеосяжною, якою вона стане пізніше. Багато з колишніх повстанців навіть зробили успішну службову кар'єру. Так у 1939 р., коли Червона армія прийшла на Західну Україну, стався цікавий випадок. Якось випадково зустрілися колишній заступник повстанського отамана Блакитного (К. Пестушка) Михайло Федорченко, який у ранзі майора командував одним із підрозділів 12-ї танкової бригади Київського особливого військового округу, і молодший брат отамана – Юрко, який під прізвищем Степура служив у ранзі старшого лейтенанта в Київській авіабригаді.

Повстанський рух на Південному Заході України, на етнічних українських землях Одещини і Придністров'я у 1920–1923 рр. є яскравою, героїчною і водночас трагічною сторінкою історії України. Історію країни творять її громадяни. І творять її як окремі яскраві історичні постаті, так і широкі народні маси. Більшість громадян України та наших співвітчизників за кордоном не зможе дати впевненої відповіді на досить просте запитання – «чи брав участь у повстанському русі проти комуністичної влади мій дід, прадід, прапрадід?». Правдиву історію цього руху десятиліттями замовчували не лише

представники правлячого в СРСР режиму, історики, а й самі колишні повстанці. Комуністична влада та її репресивний апарат навчили українців міцно тримати язика за зубами. Саме тому такий масовий збройний рух в Україні залишив по собі таку обмежену (порівняно з іншими історичними подіями ХХ століття) мемуарну та історичну літературу. Учасники та очевидці повстанства 1920–1923 рр. (за винятком одиниць) до нашого часу не дожили. Але залишилися джерела, які з великими труднощами допомогли у цій праці висвітлити історичні події тих далеких років.

Дослідження повстанського руху на Одещині та в Придністров'ї у 1920–1923 рр. показало, що разом з українцями проти комуністичної влади активно боролися представники інших національностей, що населяють нашу державу. Усвідомлення спільності історичної долі та історична пам'ять про спільну збройну боротьбу проти гнобителів трудового селянства Південного Заходу України сприятиме зміцненню громадянського суспільства і незалежності України.

* * *

Коли готувалася ця книга, після виборів до Верховної Ради України, у Первомайську нащадки героїв-повстанців так само, як їхні славні діди-прадіди повстали проти злочинної влади і без зброї перемогли. Вони були озброєні лише силою правди!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

Збірники документів

1. Внутренние войска Советской Республики. Документы и материалы 1917–1922 гг. – М. : Юридическая литература, 1972. – 709 с.
2. В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов / Ред. Коваленко К. С. – Одесса : Книжное издательство, 1962. – 503 с.
3. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збірник матеріалів / Ред. Коваль Р. М. – К., Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», 1996. – 316 с.
4. Голод 1921–1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів / Укл. Мовчан О. М., Огінська А. П., Яковлев Л. В. – К. : Наукова думка, 1993. – 239 с.
5. Гражданская война на Украине: сборник документов и материалов. – В 3-х томах. 4-х кн. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 1967. – 910 с.
6. Документы внешней политики СССР. – Т. 4. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1960. – 836 с.
7. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. Сборник документов и материалов. – К. : Политиздат Украины, 1971. – 392 с.
8. Розвідка і контррозвідка України 1917–1921 рр. Збірник документів і матеріалів / Ред. Сідак В. С. – К. : Інститут СБУ України, 1998. – 167 с.
9. Українська революція. Збірник документів. – В 2-х томах. – Т. 2 / Ред. Гунчак Т. та ін. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1984. – 478 с.
10. Українсько-московська війна 1920 р. Оперативні документи штабу Армії Української Народної Республіки / Укл. Шандрук П.; Ред. Сальський В. – Варшава, Праці українського наукового інституту, 1933. – 401 с.

Офіційні документи

11. Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. – Одесса : Издание Одесской Губчека, 1921. – 65 с.

12. Постановление ЦК КПСС «О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве» // Вопросы истории, 1967. – №9. – С. 3–11.

Мемуарна література

13. Бузько Д. Вибрані твори. – К. : Дніпро, 1972. – 709 с.

14. Бузько Д. Лісовий звір // Червоний шлях. – 1923. – №9. – С. 43–110.

15. Василенко М. Мова про пережите // Медвин в огні історії. Збірник спогадів і розвідок / Ред. Коваль Р. – К. : Просвіта, 2000. – С.37–57

16. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. – Краків : Українське видавництво, 1941. – 162 с.

17. Гологинков Г. У Днестра / Пер. с болг. Ю. Колесникова. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ. – 1962. – 355 с.

18. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – 2-е вид. – Львів : Червона калина, 1992. – 342 с.

19. Дубинець І. Горить Медвин. Історично-мемуарний нарис // Медвин в огні історії. Збірник спогадів і розвідок / Ред. Коваль Р. – К. : Просвіта, 2000. – С. 7–30.

20. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К. : Газета «Рада», 1997. – 848 с.

21. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру. – Детройт : Хемтремк Принтінг, 1986. – 151 с.

22. Мазепа І. Огнева проба. – Прага : Колос, 1941. – 96 с.

23. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К. : Планета людей, 2002. – 459 с.

24. Степовий Ю. В Херсонських степах. – Мюнхен : Культура, 1947. – 127 с.

25. Стученко А. Т. Завидная наша судьба. – М. : Воениздат, 1964. – 269 с.

26. Суслик Р. Л. Криваві сторінки з написаних літописів. – Дербі. – Накладом автора. – 1956. – 337 с.

27. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег. – Видано хорунжим УСС Дмитром Микитюком. – 1954. – 176 с.

Преса

28. Известия Волынского губернского Революционного комитета. – 1920. – Січень–грудень.

29. Известия Одесского губернского исполкома и губернского комитета КП(б)У. – 1921. – Червень–грудень.

30. Известия Одесского губернского революционного комитета и губернского комитета Коммунистической партии (больше-виков) Украины. – 1920. – Січень–грудень.

31. Українське слово. – 1917. – Березень–грудень.

Архівні матеріали

Державний архів Вінницької області (ДАВО)

Ф. Р 3358. – «Летичівський повітревком (1920–1922 рр.)». – Оп. 1.

32. Спр. 22. – «Доповіді про хід роботи продзагонів (грудень 1921 р.)». – 68 арк.

33. Спр. 34. – «Реєстраційно-облікові картки робітничо-продовольчих загонів і відомості про смерть продпрацівників (грудень 1920 – січень 1921 р.)». – 24 арк.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО)

Ф. Р 1124. – «Волинський губернський ревком (1921 р.)». – Оп. – 4.

34. Спр. 1. – «Доповіді, рапорти, повідомлення волосних ревкомів (вересень – листопад 1921 р.)». – 181 арк.

Ф. Р 1820. – «Волинський Губревтрибунал (1920–1924 рр.)». – Оп. 2.

35. Спр. 684. – «Кримінальна справа Нечипоренко Г. К. (1920 р.)». – 5 арк.

36. Спр. 2018. – «Кримінальна справа Бондарчука Ф. Н. (1920 р.)». – 4 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО)

Ф. Р 111. – «Київський губревком (1920–1921 рр.)». – Оп. 1.

37. Спр. 257. – «Бюлетені інформаційно-інструкторського підвідділу відділу управління Губревкому про становище у повітах Київської губернії (січень–серпень 1921 р.)». – 254 арк.

38. Спр. 261. – «Бюлетені інформаційно-інструкторського підвідділу відділу управління Губревкому про становище у повітах Київської губернії (серпень–вересень 1921 р.)». – 79 арк.

Державний архів Кіровоградської області (ДАКО)

Ф. Р 250. – «Єлисаветградський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1923 р.)». – Оп. 1.

39. Спр. 55. – «Річні звіти і доповіді про діяльність Єлисаветградського окрвиконкому і його відділів (1 жовтня 1922 – 1 жовтня 1923 рр.)». – 297 арк.

40. Спр. 56. – «Звіти і доповіді про діяльність окрвиконкому, його відділів і інспектур, окружного суду і прокуратури, громадських і кооперативних організацій округу, плани їх роботи (1 жовтня 1923 – 1 грудня 1925 рр.)». – 304 арк.

41. Спр. 123. – «Списки виборців та осіб, позбавлених виборчих прав, по Захарівській сільраді Рівненського району (4 листопада 1923 р.)». – 25 арк.

Державний архів Миколаївської області (ДАМО)

Ф. Р 153. – «Миколаївський Губернський ревтрибунал (1921–1922 рр.)». – Оп. 1.

42. Спр. 24. – «Копії вироків виїзної сесії Одеського Губернського ревтрибуналу за звинуваченням громадян у злісному саботажі виконання продподатку (17 вересня 1921 – 16 лютого 1922 рр.)». – 39 арк.

Ф. Р 158. – «Вознесенський повітвиконком (1920–1923 рр.)». – Оп. 1.

43. Спр. 255. – «Інформаційні зведення – телеграми Одеського губернського відділу управління про політичне та економічне становище повітів Одеської губернії (14 березня 1922 – 1 вересня 1922 рр.)». – 187 арк.

Ф. Р 916. – «Миколаївський губвиконком, відділ управління (1920–1922 рр.)». – Оп. 1.

44. Спр. 8. – «Постанови, оперативні зведення, повідомлення начальника штабу тилу, губернської надзвичайної комісії, повітових відділів управління про рух бандитизму і боротьбу з ним (16 липня 1920 – 29 березня 1921 рр.)». – 378 арк.

45. Спр. 9. – «Накази, інструкції військових закладів, Центральної комісії УСРР по боротьбі з дезертирством і бандитизмом, протоколи засідань президії губвиконкому, ревтрійки Єлисаветградського повіту, зведення з повітів про виконання продрозверстки і рух бандитизму, статистичні дані про кількість затриманих і добровільно з'явившихся дезертирів, перелік вантажів і транспортних засобів на випадок евакуації (7 серпня 1920 – 7 травня 1921 рр.)». – 185 арк.

46. Спр. 15. – «Бюлетені, оперативні та інформаційні зведення губернського відділу управління, зав. губміліції, повітових

відділів управління, протоколи засідань Єлисаветградського повітового ревкому про радянське будівництво, адміністративне, військове, економічне становище і рух бандитизму (6 січня – 27 грудня 1921 р.)». – 136 арк.

47. Спр. 17. – «Зведення і бюлетені Миколаївського відділу Укрросту губвідділу управління про радянське будівництво, адміністративне, військове, продовольче становище, про боротьбу з контрреволюцією і бандитизмом в губернії (20 лютого – 1 жовтня 1921 р.)». – 98 арк.

Ф. Р 1996. – «Военна нарада при Миколаївському губвиконкомі (1921–1922 рр.)». – Оп. 1с.

48. Спр. 4. – «Оперативні зведення про боротьбу з бандитизмом у Миколаївській губернії (27 березня 1921 – 2 лютого 1922 рр.)». – 113 арк.

49. Спр. 17. – «Протоколи засідань Постійної наради по боротьбі з бандитизмом і бюлетені таємно-інформаційного відділу Раднаркому (31 січня – 2 вересня 1922 р.)». – 74 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Ф. П1. – «Балтський повітовий комітет КП(б)У (1920–1923 рр.)». – Оп. 1.

50. Спр. 118. – «Звіти, зведення повіткому КП(б)У в губком партії про політичне і економічне становище повіту (1 січня – 1 грудня 1922 р.)». – 50 арк.

Ф. П 3. – «Одеський губернський комітет КП(б)У (1920–1924 рр.)». – Оп. 1.

51. Спр. 14. – «Бюлетені інформбюро Губернського бюро КП України і зведення губернського оперативного штабу по боротьбі з куркульським засиллям, про хід боротьби з куркульством (18 серпня – 31 грудня 1920 р.)». – 114 арк.

52. Спр. 17. – «Щотижневі зведення і бюлетені Губернської НК про морально-політичний стан військових частин, підприємств і закладів губернії. Протоколи засідань Губернської НК (15 червня – 21 грудня 1920 р.)». – 96 арк.

53. Спр. 29. – «Інструкції, положення, циркуляри губкому про відновлення діяльності партійних органів, організації сільських комосередків, підготування до виборів у ради, радянське і кооперативне будівництво, боротьбу з бандитизмом, підготування до третьої річниці Жовтневої революції (26 лютого – 19 червня 1920 р.)». – 103 арк.

54. Спр. 33. – «Листування з партійними і радянськими органами про налагодження їх роботи, мобілізації на врангелівський фронт, боротьбу з бандитизмом, проведення тижня захисту дітей (15 березня – 31 грудня 1920 р.)». – 126 арк.

55. Спр. 177. – «Накази по заgonу особливого призначення Одеської партійної організації (29 травня – 24 червня 1920 р.)». – 28 арк.

56. Спр. 205. – «Зведення губернського оперативного штабу по боротьбі з куркульським засиллям. Протоколи засідань губернської воєнної наради по боротьбі з бандитизмом (1 січня – 29 грудня 1921 р.)». – 191 арк.

57. Спр. 206. – «Огляди, зведення, бюлетені Губернської НК про політичне і економічне становище на місцях, стан армійських та військово-морських частин (26 вересня – 31 грудня 1921 р.)». – 79 арк.

58. Спр. 207. – «Зведення та огляди Губернської НК про боротьбу з бандитизмом, (24 квітня – 30 грудня 1921 р.)». – 100 арк.

59. Спр. 209. – «Бюлетені, зведення, повідомлення командування військових частин про боротьбу з бандитизмом і охорону державного кордону (15 січня – 31 грудня 1921 р.)». – 105 арк.

60. Спр. 210. – «Звіт комісії по розслідуванню справи про напад банд на Тираспольський повіт. Звернення і заклики ватажків банд до населення Балтського повіту (5 травня – 28 листопада 1921 р.)». – 16 арк.

61. Спр. 264. – «Звіти, зведення Губревкому та Губвиконкому про свою діяльність, політичний та економічний стан в губернії (1 лютого – 31 грудня 1921 р.)». – 181 арк.

62. Спр. 265. – «Зведення інформаційного підвідділу, відділу управління Губвиконкому про політичний та економічний стан губернії (29 червня – 29 грудня 1921 р.)». – 162 арк.

63. Спр. 718. – «Річний звіт про діяльність Одеської губернської прокуратури, протоколи нарад, план і доповіді про роботу політсекцій Губміліції, Одеської губміліції та ін. (4 лютого – 22 листопада 1923 р.)». – 186 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. Р 2. – «Рада народних комісарів УСРР». – Оп. 1.

64. Спр. 183. – «Інформаційні зведення президій Полтавського, Одеського, Чернігівського, Київського виконкомів України про орга-

нізацію боротьби з бандитизмом, про роботу сільських виконкомів, про ставлення селянства до радянської влади». – 120 арк.

65. Спр. 281. – «Розвідувальні зведення штабу військ України та Криму (червень–листопад 1921 р.)». – 123 арк.

66. Спр. 282. – «Розвідувальні зведення штабу військ України та Криму (грудень 1921 – травень 1922 рр.)». – 166 арк.

67. Спр. 709. – «Бюлетені штабу військ внутрішньої охорони Республіки (серпень–вересень 1920 р.)». – 91 арк.

68. Спр. 710. – «Розвідувальні зведення військ внутрішньої служби Південного фронту України (жовтень–грудень 1920 р.)». – 144 арк.

Оп. 2.

69. Спр. 302. – «Зведення інформаційно-інструкторського відділу Управління НКВС УСРР про політичне становище, радянське будівництво, боротьбу з контрреволюцією, бандитизмом, кримінальними злочинами в губерніях (1920 р.)». – 230 арк.

70. Спр. 540. – «Розвідувальні зведення штабу Українського військового округу (9 – 15 листопада 1922 р.)». – 22 арк.

Ф.4с.ч. – «Народний комісаріат закордонних справ УСРР, секретна частина». – Оп. 1с.

71. Спр. 567. – «Агентурний матеріал розвідувального управління штабу військ України про петлюрівський рух за кордоном і про розгром антирадянських банд на Україні (1921 р.)». – 190 арк.

72. Спр. 569. – «Накази по штабу і Повстанчій армії, інструкції та ін. матеріали про банду Тютюнника (1 травня 1921 – 22 липня 1922 рр.)». – 101 арк.

73. Спр. 601. – «Агентурний матеріал, наданий розвідувальним управлінням генштабу України і Криму (1921 р.)». – 104 арк.

74. Спр. 674. – «Листування з НКЗС РСФРР про врегулювання польсько-українських і румуно-українських прикордонних конфліктів (1921 р.)». – 89 арк.

Ф.6. – «Головне управління робітничо-селянської міліції при НКВС УСРР». – Оп. 1.

75. Спр. 51. – «Документи про реорганізацію органів міліції УСРР, діяльність Одеського губернського управління міліції УСРР, звіти, доповідні записки, листування (6 квітня – 30 листопада 1920 р.)». – 202 арк.

76. Спр. 70. – «Документи про мобілізацію працівників міліції Пензенської губернії і відправлення їх в розпорядження Головного управління міліції УСРР для допомоги в боротьбі з бандитизмом в Україні (8 березня – 4 грудня 1920 р.)». – 28 арк.

77. Спр. 76. – «Документи про мобілізацію працівників міліції Калузької губернії і відправлення їх в Україну (5 березня 1920 – 20 січня 1921 рр.)». – 33 арк.

78. Спр. 77. – «Документи про мобілізацію працівників міліції Новгородської губернії на роботу у Волинське губернське управління міліції УСРР (5 березня – 15 жовтня 1920 р.)». – 27 арк.

79. Спр. 78. – «Документи про мобілізацію працівників міліції Тверської губернії на роботу в Полтавську губернію (5 березня – 29 вересня 1920 р.)». – 31 арк.

80. Спр. 79. – «Документи про мобілізацію працівників міліції Тульської губернії на Україну (25 квітня – 5 вересня 1920 р.)». – 29 арк.

81. Спр. 80. – «Документи про мобілізацію працівників міліції Володимирської губернії в Миколаївське губернське управління міліції УСРР (1920 р.)». – 32 арк.

82. Спр. 81. – «Документи про мобілізацію працівників міліції Івано-Вознесенської губернії на Україну (5 березня – 13 жовтня 1920 р.)». – 26 арк.

83. Спр. 82. – «Документи про мобілізацію працівників міліції Череповецької губернії в Харківське губернське управління міліції УСРР (8 березня – 26 червня 1920 р.)». – 23 арк.

Ф.24. – «Верховний суд УРСР». – Оп.2.

84. Спр. 47. – «Телеграфні повідомлення про розстріли (1922 р.)». – 82 арк.

85. Спр. 182. – «Справа за касаційною скаргою Тараненка М.О. на вирок Одеського губревтрибуналу від 27 червня 1921 р. за звинуваченням його та інших у приховуванні хліба від державної розверстки». – 4 арк.

86. Спр. 187. – «Справа за касаційною скаргою Вакуленка А. І. на вирок Одеського губревтрибуналу від 25 червня 1921 р. за звинуваченням його у приховуванні зерна і зброї». – 3 арк.

Ф.257. – «Всеукраїнська центральна комісія незаможних селян НКВС УСРР». – Оп. 1.

87. Спр. 8. – «Протоколи і постанови сільських сходів Одеської губернії по виборах КНС. Інформаційні повідомлення відділу управління Одеського губревкому про економічне і політичне становище губерній, про участь КНС в боротьбі з бандитизмом, в проведенні продрозверстки і т.п. (14 червня – 18 листопада 1920 р.)». – 57 арк.

88. Спр. 21. – «Звіти ВЦКНС про її діяльність у 1921 р. та про роботу II та III сесій ВЦКНС. Доповіді членів ВЦКНС про резуль-

тати вивчення роботи Наркомпроду, Наркомосвіти та Наркомату соціального забезпечення УСРР, а також про економічний та політичний стан повітів Волинської, Катеринославської, Київської та Одеської губерній (16 березня – 30 грудня 1921 р.)». – 160 арк.

Ф.1092. – «Міністерство внутрішніх справ УНР». – Оп. 1.

89. Спр. 11. – «Обіжник міністерства внутрішніх справ Директорії про діяльність представників у петлюрівських збройних бандах. Пояснювальна записка, план та звіт до проекту скорочення штатів головної команди контрреволюційних сил. Заяви співробітників про надання грошової допомоги та про призначення до роботи (1920 р.)». – 187 арк.

Ф.2297. – «Повстансько-партизанський штаб УНР (1920–1922 рр.)». – Оп. 1.

90. Спр. 7. – «Записки, рапорти, списки та особисті документи старшин та козаків армії УНР, направлення в Україну для організації і керівництва петлюрівськими бандитськими загонами (1921 р.)». – 278 арк.

91. Спр. 9. – «Донесення петлюрівських шпигунів про стан в УСРР та Червоній Армії (травень–червень 1921 р.)». – 21 арк.

92. Спр. 11. – «Донесення петлюрівських шпигунів про стан в УСРР (1921 р.)». – 37 арк.

93. Спр. 12. – «Донесення петлюрівських шпигунів про розташування частин Червоної Армії. Пресові звіти, огляди радянської преси ППШ (червень–липень 1921 р.)». – 28 арк.

94. Спр. 13. – «Місячний розвідувальний огляд ППШ (липень 1921 р.)». – 32 арк.

95. Спр. 14. – «Пояснювальна записка про дислокацію партизанських загонів та повстанських організацій на 1 серпня 1921 р.» – 35 арк.

96. Спр. 21. – «Протоколи дізнань петлюрівських шпигунів та контрреволюційних емігрантів з УСРР (1921 р.)». – 104 арк.

97. Спр. 22. – «Протоколи дізнань петлюрівських шпигунів та контрреволюційних емігрантів. Листування з канцелярією Головного отамана про заарештованих дезертирів з військових таборів (липень–вересень 1921 р.)». – 36 арк.

98. Спр. 23. – «Протоколи дізнань петлюрівських шпигунів (травень–серпень 1921 р.)». – 115 арк.

Ф.3933. – «Особистий фонд Ісака Прохоровича Мазепи». – Оп. 1.

99. Спр. 2. – «Матеріали Ради народних міністрів: протоколи та копії протоколів засідань кабінету Ради народних міністрів,

листи С.Петлюри до голови Ради міністрів (березень 1919 – травень 1920 рр.)». – 34 арк.

**Центральний державний архів
громадських об'єднань України (ЦДАГОУ)**

Ф.1. – «ЦК КП(б)У». – Оп. 20.

100. Спр. 195. – «Зведення інформаційного відділу ЦК КП(б)У, губкомів КП(б)У для членів ЦК КП(б)У (березень–липень 1920 р.)». – 295 арк.

101. Спр. 196. – «Зведення інформаційного відділу ЦК для членів ЦК і губкомів про партійне і радянське будівництво на місцях, політичний стан губерній, боротьбу з бандитизмом, дезертирством та інші питання (серпень–грудень 1921 р.)». – 206 арк.

102. Спр. 248. – «Доповіді, інформації Миколаївського губкому КП(б)У (1921 р.)». – 186 арк.

103. Спр. 252. – «Доповіді, звіти, зведення Одеського губкому КП(б)У про роботу партійної та комсомольської організацій, радянське будівництво в губернії, боротьбу з бандитизмом, дезертирством, становище у військових частинах, (лютий–грудень 1920 р.)». – 214 арк.

104. Спр. 324. – «Інформаційні зведення і бюлетені штабу військ ВОХР Українського і Харківського секторів і штабу військ ВНУС». – 201 арк.

105. Спр. 430. – «Листування з губкомами КП(б)У. Повідомлення з місць політкур'єрів та окремих комуністів про продовольче становище, боротьбу з бандитизмом (1921 р.)». – 103 арк.

106. Спр. 442. – «Внутрішні зведення інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У про становище в губерніях України, роботу губернських і повітових комітетів партії, боротьбу з бандитизмом (1921 р.)». – 112 арк.

107. Спр. 523. – «Звіти, доповіді, інформації, зведення Одеського губкому КП(б)У та його відділів про партійне та радянське будівництво (лютий 1921 – січень 1922 рр.)». – 208 арк.

108. Спр. 527. – «Зведення інформаційного відділу Одеського губкому КП(б)У про політичний стан і організаційно-партійну роботу у Ананьєвському, Балтському, Вознесенському, Одеському, Первомайському і Тираспольському повітах Одеської губернії (січень–грудень 1921 р.)». – 215 арк.

109. Спр. 614. – «Протоколи постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР (лютий–листопад 1921 р.)». – 281 арк.

110. Спр. 615. – «Інформаційні зведення і бюлетені таємно-інформаційного відділу РНК УСРР про боротьбу з бандитизмом (лютий–серпень 1921 р.)». – 270 арк.

111. Спр. 616. – «Інформаційні зведення і бюлетені таємно-інформаційного відділу РНК УСРР про боротьбу з бандитизмом (січень–вересень 1921 р.)». – 288 арк.

112. Спр. 1040. – «Протокол допиту колишнього командуючого Південною групою військ УНР Гулого-Гуленка А.А. (1922 р.)». – 36 арк.

113. Спр. 1305. – «Розвідувальні зведення ДПУ УСРР про бандитизм на Україні та за кордоном (грудень 1921 – грудень 1922 рр.)». – 305 арк.

114. Спр. 1698. – «Листи Одеського губкому партії до ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про політичне і економічне становище в губернії, склад і діяльність губернської партійної організації, боротьбу з бандитизмом та інше (1923 р.)». – 137 арк.

II. Література

1. Алешин А. К истории борьбы за Октябрь на Николаевщине – Летопись революции. – 1928. – №3.

2. Балковий П. М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. – К. : Наукова думка, 1966. – 301 с.

3. Бачинський А. Д., Ващенко В. П., Кульчицкий С. В. Изменение административно-территориального деления Одессщины (конец XVIII в. – 1975 г.). Историческое краеведение Одессщины. Сборник материалов. – Выпуск 1. – Одесса, Одесский государственный университет и др., 1992. – С. 80–98.

4. Безансон А. Війна більшовиків проти селян // Всесвіт. – 1993. – № 9–10.

5. Белый П. Ф., Дышлевой П. С. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции. – К. : Вища школа, 1988. – 153 с.

6. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр. // Чорноморські новини. – 1998. – 8 вересня.

7. Боган С. М. Повстанський рух на Півдні України // Чорноморські новини. – 1996. – 10 липня.

8. Боган С. М. С. Заболотний – керівник селянського повстання на Одещині // Записки історичного факультету. – Випуск 11. – Одеса, 2001. – С. 285–292.

9. Бойко Л. Передмова // Бузько Д. Вибрані твори. – К. : Дніпро, 1972. – 709 с.
10. Большая Советская энциклопедия. – Т. 32. – 2-е изд. – М. : Государственное научное издательство «Большая Советская энциклопедия». – 1955. – 648 с.
11. Ващенко П. До рейду 1921 р. // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар / Ред. Удовиченко Н. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 192 с.
12. Верига В. Листопадовий рейд. – К. : Видавництво ім. О. Теліги, 1995. – 192 с.
13. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К. : Наукова думка, 1991. – 363 с.
14. Веденєєв Д. Доля розвідника у контексті національної драми // Вечірній Київ. – 1996. – 19 листопада.
15. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К. : Рада, 1994. – 126 с.
16. Война по законам подлости / Сост. Богомолов А., Пархимович М., Соколов П. – Минск, Православная инициатива, 1999. – 478 с.
17. Гай Ю. І. З ким і проти кого: Ганебний шлях петлюрівщини та її спадкоємців. – К. : Молодь, 1980. – 224 с.
18. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К. : Інститут історії України, 2000. – 208 с.
19. Гоголя П. Замість післямови // Медвин в огні історії. Збірник спогадів та розвідок / Ред. Коваль Р. – К. : Просвіта, 2000. – С. 67–70.
20. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – В 2-х кн. – Кн.1. – М. : Политиздат, 1980. – 355 с.
21. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – В 2-х кн. – Кн.2. – М. : Политиздат, 1980. – 399 с.
22. Голіченко В. Д. Вартові революції. – К. : Політвидав України, 1966. – 163 с.
23. Головка А. Червоний роман // Червоний шлях. – 1923. – № 4–5. – С. 31–61.
24. Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. – Херсон : ОЛДІ-плюс, 2003. – 340 с.
25. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М. : РОССПЭН, 2001. – 96 с.

26. Данилевський К. Петлюра в серцях і піснях свого народу. – Регенсбург, Накладом філії Товариства політв'язнів у Регенсбурзі, 1947. – 10 с.

27. Демарьов Г. Антибільшовицьке підпілля на Поділлі в 20-ті рр. / Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, Б/в, 1993. – С. 65–66.

28. Доценко О. Зимовий похід. – Варшава, Б/в, 1932. – 240 с.

29. Дубинский И. В., Шевчук Г. М. Червонное казачество. – К. : Издательство политической литературы Украины, 1987. – 244 с.

30. Ейдеман Р., Какурін Н. Громадянська війна на Україні. – Х. : Державне видавництво України, 1928. – 71 с.

31. Енциклопедія українознавства. – Т. 6. Словникова частина / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Париж : Молоде життя, 1970. – 395 с.

32. Есиков С. А., Протасов Л. Г. «Антоновщина»: новые подходы // Вопросы истории. – 1992. – № 6–7. – С. 47–57.

33. Завальнюк К. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця : Логос, 2000. – 123 с.

34. Залевський А. Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) // Український Історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 90–98.

35. Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917–1920 рр.) / Ред. Калениченко П. М. – К. : Наукова думка, 1967. – 343 с.

36. Зинько Ф. Кое-что из истории Одесской ЧК. – Одесса : Друк, 1998. – 148 с.

37. Зинько Ф. Особлива ударна // Комсомольська іскра. – 1972. – 5 жовтня.

38. Иванова З. М. Левобережные районы Молдавии в 1918–1924 гг. – Кишинев : Штиинца, 1979. – 214 с.

39. Иванова З. М. Ревкомы в борьбе за упрочнение Советской власти в левобережных районах Молдавии в 1919 – первой половине 1921 гг. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1963. – 166 с.

40. Іванченко Р. Історія без міфів. – К. : Український письменник, 1996. – 335 с.

41. Из истории милиции Советской Украины / Ред. Михайленко П. П. – К. : Киевская фабрика набора, 1965. – 400 с.

42. Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад

1921 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., Б/в, 2001. – 25 с.

43. Історія міст і сіл УРСР. – В 26 томах. – Вінницька область / Редкол.: Олійник А. Ф. (відп. ред.) та ін. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. – 778 с.

44. Історія міст і сіл УРСР. – В 26 томах. – Миколаївська область / Редкол.: Васильєв В. О. (відп. ред.) та ін. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1971. – 791 с.

45. Історія міст і сіл УРСР. – В 26 томах. – Одеська область / Редкол.: Гладка В. (відп. ред.) та ін. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – 910 с.

46. Історія Української УРСР. – У 8 томах, 10 книгах. – Т.5 Велика Жовтнева революція і громадянська війна на Україні (1917–1920 рр.) / Редкол.: Супруненко М. І. (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1977. – 591 с.

47. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 616 с.

48. Коваль Р. Отаман святих і страшних. – К. : Просвіта, 2000. – 288 с.

49. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) // Літопис революції. – 1929. – №2 – С. 138–153.

50. Козельський Б. В. Шляхом зрадництва і авантюр. Петлюрівське повстанство. – Х. : Державне видавництво України, 1927. – 148 с.

51. Корчинський Д. Війна у натовпі. – К. : Амадей, 1999. – 384 с.

52. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925 рр.). Миколаїв–Одеса, ТОВ Від, 2003. – 200 с.

53. Кравчук М. Військове будівництво в УСРР. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. – 48 с.

54. Кротов В. Л. Чошовцы. – М. : Политиздат, 1974. – 128 с.

55. «Круглый стол». Гражданская война в России // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 102–115.

56. Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине. – Х. : Издательство Харьковского университета, 1980. – 144 с.

57. Кулинич И. М. Им славу дала Украина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 181 с.

58. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя 1919–1928. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

59. Кульчицький С. В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919–1920 рр. // Серія «Історичні зошити». – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – 142 с.

60. Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні // Серія «Історичні зошити». – К. : Інститут історії України НАН України, 1993. – 70 с.

61. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.

62. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – Х. : Видавництво Харківського університету, 1971. – 172 с.

63. Лазарев А. М. Молдавская Советская государственность и бессарабский вопрос. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1974. – 910 с.

64. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Т. 25. – М. : Государственное издание политической литературы, 1961. – 648 с.

65. Леонов Н. С. Крестный путь России. 1991–2000. – М. : Издательство Русский дом, 2002. – 528 с.

66. Литвин А. Л. Красный и белый террор в России 1917–1922 // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С. 46–62.

67. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів : Каменяр, 1990. – 200 с.

68. Литвин С. Суд історії. – К. : Видавництво ім. О. Теліги, 2001. – 638 с.

69. Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – 2-е изд. – К. : Основа, 1990. – 345 с.

70. Миддельдорф Эйке. Русская кампания: тактика и вооружение. – СПб. : «Издательство Полигон», М. : «Издательство АСП», 2000. – 448 с.

71. Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. на Україні // Український Історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 38–45.

72. Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) // Український Історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 12–21.

73. Мороз О., Злупко С. Українське селянство першої половини ХХ століття. Трагедія і героїзм. – Львів : Універсум, 1997. – 165 с.

74. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – 2-е вид. – К. : Український письменник, 1993. – 413 с.

75. Нагірний В. Перший концтабір на території Вінниччини // Тези доповідей XII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, Б/в, 1993. – С. 55–56.

76. Одеса козацька. Наукові нариси. – Одеса : Гермес, 2000. – 147 с.

77. Октябрь и гражданская война на Украине / Ред. Гамрецький Ю. М. – К. : Наукова думка, 1987. – 255 с.

78. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937 гг. / Ред. Кульчицкий С. В., Рыбалка И. К., Турченко Ф. Г. – К. : Наукова думка, 1987. – 238 с.

79. Павленко М. Ставлення правлячих кіл Польщі, Чехословаччини та Румунії до інтернованих українських військових формувань (1919–1924 рр.) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Частина 2: ХХ століття / Відп. ред. Кульчицький С., Даниленко В. – Одеса, К., Львів, Міжнародна асоціація українців, 1999. – С. 308–314.

80. Пастернак Є. Україна під большевиками (1919–1933 рр.). – Торонто : Євшан-Зілля, 1979. – 314 с.

81. Петров Л. О. Отаман Лихо (Якубенко) керівник повстанського руху Гайсинщини і Брацлавщини / Тези доповідей XII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, Б/в, 1993. – С. 45–46.

82. Пилькевич О. Чого нас українців кацапи-большевики прозвали буржуями? Настольна книга для козаків та селян-українців. – Б/м., Б/в., Б/р. – 15 с.

83. Плющ В. Боротьба за Українську державу під Советською владою. Підпільні українські організації в Україні у 1920–1941 рр. – Лондон : Українська видавнича спілка, 1973. – 125 с.

84. Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб. – К. : Рідний край, 2000. – 230 с.

85. Полтава Л. Українські повстанські загони в 1919–1920 рр. // Вісті комбатанта. – 1967. – № 5–6. – С. 26–33.

86. Премыслер И. Р. Разгром бандитизма на Украине (1921 г.) // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 9. – С. 35–44.

87. Римаренко Ю. І. З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму у 1921–1922 рр. // Український Історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 110–113.

88. Руднев В. В. Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції. – К. : Держполітвидав УРСР, 1955. – 216 с.

89. Сизоненко Є. В. Аграрні відносини на Півдні України між першою та другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (1907–1917 рр.) – Одеса : Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова, 1962. – 62 с.

90. Советская Украина и Польша. – Х. : Всеукраинское государственное издание, 1921. – 110 с.

91. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.

92. Софинов П. Г. Очерки истории ВЧК. 1917–1922 гг. – М. : Госполитиздат, 1960. – 248 с.

93. Срібняк І. В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український Історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 107–120.

94. Стахів М. Третя Радянська республіка в Україні. – Нью-Йорк : Народна воля, 1968. – 244 с.

95. Стрижков Ю. К. Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции: 1917–1921 гг. – М. : Наука, 1973. – 319 с.

96. Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. – К. : Наукова думка, 1979. – 287 с.

97. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи і забуття (1917–1921 рр.). – К., Тиражувальний центр УРП, 1995. – 258 с.

98. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. – 2-е вид. – Нью-Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. – 99 с.

99. Українська радянська енциклопедія. – Т. 8. – 2-е вид. – К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1982. – 528 с.

100. Федорів Р. Про документ часу і таємничого автора Холодного Яру // Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – 2-е вид. – Львів, Червона калина, 1992. – С. 3–9.

101. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918–1921 гг. – Иерусалим : Лексикон, 1987. – 251 с.

102. Шаповал Ю. Українські повстанці: хто вони? // Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 5–8.

103. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів : Світ, 2000. – 144 с.

104. Шевчук Г. М. Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р. – К. : Видавництво АН УРСР, 1956. – 195 с.

105. Шкляев И. История Одесской ГУБЧК 1917–1922 гг. Монография. – Одесса : Студия «Негоциант», 2002. – 104 с.
106. Шпілінський О. Базар // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар / Ред. Удовиченко Н. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – С. 13–40.
107. Якупов Н. М. Трагедия полководцев. – М. : Мысль, 1992. – 349 с.
108. Яновський В. За Україну, за її долю // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар / Ред. Удовиченко Н. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – С. 109–131.
109. Янчук О., Боган С. Останній гайдамака Одещини // Чорноморські новини. – 2001. – 15 березня.
110. Янчук О. Останній гайдамака Одещини. – Одеса : Бібліотека ім. Івана та Юрія Лип, 2001. – 56 с.
111. M. Palij. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance 1919–1921. – Edmonton, Toronto, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 391 p.s.
112. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Torun, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – 562 s.

ДОДАТКИ

Наказ по Наддністрянській бригаді, 4-ї повстанської дивізії від 10 серпня 1921 р.

«Наказ

По Наддністрянській бригаді 4 повстанської дивізії 10 серпня 1921 р. По частині інспекторській.

1. З цього числа я вступив до командування Наддністрянською бригадою 4 повстанської дивізії війська УНР. Підстава: Наказ Комдива 4.

2. Призначеного з наказу Комдива 4 старшину поручника Чеховича на посаду Начальника Штабу дорученої мені бригади зарахувати з цього числа.

3. Призначеного Начальника Цивільного Управління при Штабі 4 дивізії урядовця Д. Дороганича на посаду Начальника Цивільного Управління при Штабі Бригади зарахувати при Штабі з цього числа.

4. Начальника Цивільного Управління при Штабі бригади урядовця Д. Дороганича тимчасово призначаю до виконання обов'язків ад'ютанта штабу.

Комбриг Кіршул Начальник штабу поручник Чехович.»

Див.: Козельський Б. В. Шляхом зрадництва і авантюри. Петлюрівське повстанство. – Х., 1927. – С. 120.

Наказ Наддністрянській бригаді, 4-ї повстанської дивізії від 11 серпня 1921 р.

«Наказ

По Наддністрянській Бригаді Повстанців УНР. 11 серпня 1921 р. По частині муштровій.

На час запільної праці для заховання конспірації я буду підписувати накази та офіційні листування псевдонімом «Отаман Сірко», Начальник Штабу поручник Чехович – «Отаман Гуляй-Біда» та ад'ютант Штабу урядовець Дороганич – «Отаман Перейдигора».

Упродовж чотирирічної тяжкої боротьби за визволення українського народу, боротьби за самостійне життя й культурно-національний розвиток України дуже багато громадян України не виявило свого відношення до справи визволення й часто служить як на користь України, так і на користь ворогів її, як білих, так і червоних. Цьому треба пожити раз і назавжди край і стати твердо на один шлях – працювати на користь поневоленого краю й люду, чи стати проти нього. А тому наказую всім службовцям радянських установ, які не рахують себе ворогами України, в три дні залишити працю. Ті, що не залишать праці, будуть рахуватися ворогами й каратися в порядку терору.

Отаман Гуляй-Біда».

Див.: Козельський Б. В. Шляхом зрадництва і авантюр. Петлюрівське повстанство. – Х., 1927. – С. 121.

Наказ всім підпільним (повстанським) організаціям на Наддністрянщині.

«Наказ

Всім повстанським організаціям Наддністрянщини.

Мною зауважено, що дуже багато співробітників по організації дорученого мені району працюють лише за страх перед майбутнім, а тому й не точно або пізно виконують накази, або цілком їх не виконують, що дуже гальмує справу, приносить шкоду організації й користь ворогам.

Попереджаю, що зараз оголошено жовто-блакитний терор, і всіх таких осіб буду розстрілювати.

Пам'ятаючи, що лише в тісній і планомірній організації наша сила, наказую:

1. Проявити максимум енергії й щирості до праці, до організації, слідкуючи за ворожими заходами й підготовлюючи населення до виступу.

2. Раз і назавжди покласти край блуканню по різних шляхах і твердо ступити на єдиний шлях невпинної боротьби на користь рідного краю і народу.

3. Всі мої накази виконувати як – найпильніше й найточніше. Ще раз підкреслюю, що хто не з нами, той проти нас, тих, що проти нас, будемо карати шляхом терору.

Начальник штабу Наддністрянської

Повстанської бригади Чехович.

Старший ад'ютант Дороганич».

Див.: Козельський Б. В. Шляхом зрадництва і авантюр. Петлюрівське повстанство. – Х., 1927. – С. 122.

Повідомлення генерал-хорунжого М. Омеляновича-Павленка та полковника Садовського тимчасовому виконуючому обов'язки Військового міністра УНР від 3 вересня 1921 р.

«УНР

В. о. Ком. Армії і т. в. о. Військ, мін. 3 вересня 1921р. № 277/Т.

Панові Дипломатичному агенту УНР в Болгарії

«В Софії зараз є Українська організація «Січ», яка має перейти до Румунії у розпорядження генерала Гулого.

Тому пан Головний отаман доручив мені просити Вас допомогти в цьому «Січі».

Одночасно з цим повідомляється в цьому голова Української Надзвичайної дипломатичної місії в Румунії.

Генерал-хорунжий Павленко. Нач. Канц. Полковник Садовський. Пом. Н-ка Зам. Нак. відділу (підпис нерозбірливий)».

Див.: Українська революція. Збірник документів. – У 2-х томах. – Т. 2 / Ред. Гунчак Т. та ін. – Нью-Йорк, 1984. – С. 96.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВНУС – Внутрішня служба
ВОХР – Внутрішня охорона республіки
ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
губком – губернський комітет
ДПУ – Державне політичне управління
ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
КНС – комітет незаможних селян
МВС – Міністерство внутрішніх справ
НАН – Національна академія наук
НКВС – Народний Комісаріат внутрішніх справ
НКЗС – Народний Комісаріат закордонних справ
НК – Надзвичайна комісія
ОУН – Організація Українських Націоналістів
ППШ – Повстансько-партизанський штаб
РНК – Рада Народних Комісарів
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УГА – Українська Галицька армія
УНР – Українська Народна Республіка
УПА – Українська повстанська армія
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I Українські повстанці: «бандити» чи «партизани»?	
1.1. Розгортання повстанського руху в Україні:	
передумови та причини	10
1.1.1. Режим «продрозкладки»	11
1.1.2. Примусова мобілізація	15
1.1.3. Ліквідація «куркулів»: знищити остов нації.....	17
1.2. Система повстанських загонів в Україні	21
1.2.1. Повстанський рух Південно-Західної та Південної України: час сильних лідерів	21
1.2.2. Соціальне середовище повстанських загонів: політичні та релігійні погляди, демографічний склад	31
1.2.3. Ставлення учасників антикомуністичного повстанського руху до неукраїнців в Україні	33
1.2.4. Внутрішня організація і воєнна діяльність повстанських загонів.....	42
Розділ II Повстанський рух на Одещині та в Придністров'ї на завершальному етапі громадянської війни в Україні у 1920 р.	
2.1. Повстанський рух: пошук пріоритетів	58
2.1.1. Перехід загонів Армії УНР на бік Денікінської білої Добровольчої армії та навпаки	58
2.1.2. Тимчасові перебування українських загонів у складі Червоної армії в умовах її штучної деукраїнізації.....	65
2.1.3. Активізація українських повстанців.....	69
2.2. Підпільні диверсійні організації	79
2.2.1. Воєнна діяльність червоноармійських загонів: виявлення підпільних організацій українських загонів	79
2.2.2. Диверсійна діяльність німців-колоністів	81
2.2.3. Репресивні заходи більшовиків	83
2.2.4. Українці у боротьбі з радянською системою: ключові постаті	88

Розділ III Антибільшовицькі повстання та партизанська війна на Південному Заході України у 1921–1923 рр.

3.1. Повсталі українські селяни на Одещині та в Придністров'ї	108
3.1.1. Консолідація повстанських загонів українських селян	108
3.1.2. Червона армія у пошуках нових засобів боротьби з повстанцями.....	114
3.1.3. Нова хвиля активності підпілля в Україні.....	122
3.1.4. Невдачі повстанських загонів	127
3.2. Поступове згорання повстанського руху	133
3.2.1. Внутрішні чинники згорання повстанського руху.....	133
3.2.2. Зовнішні чинники згорання повстанського руху.....	139
3.2.3. Поодинокі партизанські виступи	146
Висновки	149
Список використаних джерел і літератури.....	151
Додатки	169
Список скорочень.....	173

Літературно-художнє видання

БОГАН Сергій Михайлович

ПОВСТАНЦІ ОДЕЩИНИ І ПРИДНІСТРОВ'Я:

**Антикомуністичний повстанський рух
на Південному Заході України у 1920–1923 рр.**

Історичний нарис

**Відповідальний редактор Тетяна Троснікова
Дизайн обкладинки,
оригінал-макет, верстка Любомир Коломієць
Літературне редагування Людмили Горпинич**

*На обкладинці використано кадр з фільму
«Варшавська битва 1920 року» (реж. Єжі Гофман)*

**Формат 60x90/16
Ум. друк. арк. 11
Тираж 1000 примірників.
Зам. №**

**ТОВ «Гамазин», 04071, м. Київ, а/с 110
Телефон для оптових покупців: (044) 467-50-24
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 2318 від 18.10.2005.
www.greenpes.com**

**Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
ТОВ «Друкарня «Рута»
(свід. серія ДК №4060 від 29.04.2011)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел.: (038) 494-22-55**

«Товариші, усвідомте злочинське діло комуністів, змийте їх кров'ю брудну пляму революції і фальшивий комунізм ваших комісарів, тоді ви в нас побачите не лісових звірів і бандитів, а друзів і товаришів. Подай же руку, нещасний, голодний і обдурений червоноармієць!»

*Отаман повстанських чорноморських козаків
С. Заболотний*

БОГАН СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ — кандидат історичних наук, автор наукових та публіцистичних статей, присвячених історії антикомуністичного повстанського руху в Україні, повстанець за покликанням та способом життя. Ще у 1992 році, навесні, у сімнадцятирічному віці добровольцем брав участь у Придністровському збройному конфлікті в лавах УНА-УНСО, відстоюючи права українців на самовизначення. Зараз же проливає уламки світла на темні епізоди української історії, аналізуючи факти та зіставляючи події давноминулого та сучасного. За написання цієї книги був підступно звільнений з одеського вишу, в якому викладав правдиву історію України.

ISBN 978-966-1515-91-7

9 789661 515917 >

РОЗСЕКРЕЧЕНО